

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ПРИТЯГУВАННЯ І ВІДШТОВХУВАННЯ¹.

І. ВПЛИВИ, ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ, ЗАПОЗИЧЕННЯ

У статті розглядаються українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі (кінець ХХ — початок ХХІ ст.), які характеризуються певним ослабленням впливів російської мови на українську й, навпаки, посиленням впливів української мови на російську (в Україні), більшою увагою вже не тільки україномовної, а й російськомовної спільнот до проблем національної самобутності відповідно української і російської мов (з «відштовхуванням» від іншої мови).

К л ю ч о в і с л о в а: українсько-російські мовні контакти, пуризм, «український варіант» російської мови, «ономастична асиміляція».

1. Новий етап у понад трьохсотлітніх контактах української і російської мов, який розпочався зі здобуттям Україною державної незалежності і проголошенням української мови державною, характеризується помітними змінами не тільки в статусі (суспільному стані та функціонуванні) обох мов в Україні, а й у тенденціях взаємовпливів на корпуси обох мов і в особливостях сприйняття відповідними мовними спільнотами в Україні цих впливів. З одного боку, хоча потужний вплив російської мови на українську, який здійснювався з боку російської мови не тільки «метрополії», а й у межах самої України, не припинився, звичайно, й тепер, уже можна говорити і про певне його ослаблення внаслідок появи таких факторів, як належність Росії і України до різних державних утворень зі значною мірою відмінними формами організації політичного та економічного життя, можливість контактів української мови з іншими мовами світу вже не обов'язково через посередництво російської мови, помітне посилення тенденцій (як «наукового», так і «наївного» характеру) до очищення корпусу української мови від наслідків впливів російської мови. З другого боку, у мовленні російськомовної частини українського суспільства, у ЗМІ набрали частотності й, безперечно, посилюватимуться такі явища, що відбивають вплив української мови, видозмінюючи попередній портрет російської мови в Україні, частина з яких уже входить і в номінативний фонд російської мови метрополії. Зміни у взаємодії української і російської мов відбиваються як у загальному руслі їх взаємовпливів та взаємних запозичень, так і в явищах іншомовних (відповідно українських або російських) текстуальних вкраплень та прецедентних текстів у мовленні (останнє є предметом окремого обговорення).

¹ Пор. інший варіант статті автора з подібною назвою: *Taranenko O. Ukrainian and Russian in contact: attraction and estrangement // Intern. Journ. of the Sociology of Language.— 2007.— N 183.— P. 119–140.*

Такі зміни в контактуванні української і російської мов свідчать про трансформації в їх взаємовпливах не тільки суто кількісного (за масовістю та динамічністю, інтенсивністю), але і якісного характеру: з певними модифікаціями тематико-змістового та аксіологічного плану² і у векторах впливів — у тенденціях «притягування» / «відштовхування» між мовами (перша з цих тенденцій, як відомо, традиційно характеризувала полнос російської мови на шкалі взаємовідносин обох мов, а друга — полнос не так української мови, як української мовної свідомості в її прагненні до збереження мовної самотності).

2. Впливи з боку російської мови на корпус української мови та його функціонування і позиція україномовної спільноти.

2.1. У досліджуваній період в умовах як демократизації та лібералізації норм мововжитку, ослаблення «самоцензури» мовців і редакторського втручання в текст, так і масового переходу різних груп населення на спілкування українською літературною мовою (насамперед у своїй службовій діяльності) стала по-

² Наслідком тривалих масованих впливів з боку російської мови на українську є надзвичайно широкий діапазон як власне мовних запозичень, так і проникнення зразків російської мови на всіх рівнях структури української мови: це масиви як культурної в широкому розумінні (суспільно-політичної, офіційно-ділової, виробничо-технічної, наукової, військової, морської, спортивної та ін.), так і розмовно-побутової лексики та фразеології різноманітної тематики, які в цілому не піддаються більш-менш точному облікуванню внаслідок структурної близькості обох мов і масовості проникнень; певні словотвірні та синтаксичні моделі; активізація у вжитку тих граматичних варіантів, лексичних і словотвірних синонімів, що є подібнішими до російських відповідників; певні норми вимови й написання іншомовних слів (з наближенням до російської орфографії); широке вживання російських гіпокористичних форм особових імен (Альопа, Діма, Света і под.) та багато ін. аж до утворення гібридного соціолекту — українсько-російського «суржик».

У російській літературній мові станом на початок 90-х рр. ХХ ст. основний масив українізмів становили лексико-фразеологічні одиниці (за походженням не тільки питомо українські) з побутово-етнографічної, географічної та історичної тематичних сфер, які насамперед співвідносилися з Україною та Півднем Росії (*хлопец, дивчъна, хата, шлях, борщ, горилка, свитка, шинок, бандура, гопак, карбованец, булава, гайдамак, батька* — про отаманів, *суржик* у значенні мішаного українсько-російського мовлення та ін.), а також стали асоціюватися вже не тільки з Україною (*селянство, девчата, косовица, хлєбороб, бублик, местечко* та ін.). Це також незначна кількість суспільно-політичної лексики, пов'язаної в основному з українським національним рухом: *Центральная Рада, Червоное казачество*, але переважно з нехвальною або іронічно-зневажливою конотаціями: *самостийный, неза-лежный, щирый украинец, мова* та деякі ін.; кілька одиниць, пов'язаних з радянським селом 20–30-х рр.: *хата-читальня, хата-лаборатория, доярка*. Окремий шар — одиниці розмовної мови, часто стилістично зниженого характеру, які в носіїв російської літературної мови можуть асоціюватися не лише з українською мовою, а й з російським просторіччям і засвідчують «демократизм» мовця: *аж, добре* (у значенні стверджувальної частки «так»), *рыпаться, Не лезь поперёд батьки в пекло* та ін.; слова з жартівливо-іронічною, нехвальною, зневажливою конотаціями: *торба, раззява, куркуль* «скнара», *школяр, вирши, малевать, делать абы как* та ін. Це деякі жіночі імена: *Оксана* замість *Ксения* або *Аксинья, Олеся*, пестливі форми *Маруся, Наталочка*. З українізмів на рівні словотворення відомі модель неофіційного найменування адміністративно-територіальних утворень на зразок *Смоленщина, Рязаницина, Тамбовщина* (за зразком *Полтавщина* і под.), непродуктивна модель з *-роб* (*землероб, хлопкороб* за зразком *хлєбороб*). На фонетичному рівні це вимова в деяких словах літери г як фрикативного приголосного (або з його оглушенням — як [x]): *гон* [hor і gor], як залишки впливу українського варіанта вимови звуків літургійної церковнослов'янської мови (XVII–XVIII ст.): *Господь* [g і заст. h], *Бог* [boch]. Див. докладніше, зокрема: *Іжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу*. — К., 1969. — 304 с.; *Горбач О. Російсько-українські мовні зв'язки; Російська мова на Україні* // *Енциклопедія українознавства* : В 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. — Париж ; Нью-Йорк. — Т. 7. — С. 2579–2581, 2571–2573; *Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти* // *Українська мова* : *Енциклопедія* / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — К., 2007. — 3-е вид., випр. і доп. — С. 770–773.

силюватися й наявність елементів російської мови в структурі українського мовлення. Однак, з іншого боку, внаслідок як появи нових соціальних чинників, так і посилення уваги суспільства в цілому та самих мовців до питань ідентичності української мови переважна більшість випадків впливу з боку російської мови так і лишається в межах індивідуального мовлення, не закріплюючись у корпусі української літературної мови. Більше того, активізувалися процеси його очищення від наслідків впливу російської мови (з неминучим, звичайно, при цьому суб'єктивізмом).

2.1.1. Це запозичення, в тому числі калькування, лексико-фразеологічних одиниць російської мови (як власне нових, так і новоактуалізованих, відроджених з пасивного фонду) з номінативними або номінативно-конотативними функціями, які, як і завжди, поділяються на: а) ті, що запозичуються разом з наслідуванням і перенесенням відповідних реалій нової російської дійсності (їх, природно, стає дедалі менше внаслідок уже окремого існування обох держав), і б) ті, що запозичуються як певні новіші (виразніші або «сучасніші», «модніші») синоніми до вже наявних в українській мові одиниць:

а) у назвах нових державних інституцій та їх представників, наприклад: *державна адміністрація* (виконавчий орган місцевої влади у президентській «вертикалі»), *Адміністрація Президента України*, *казначейство* (хоча навіть у радянський час словники подавали основним відповідником [*державна*] *скарбниця*); *постійний представник Президента України* (у регіонах країни на початку 90-х рр.) — керівник місцевої виконавчої влади. Були також наміри запровадити за російським зразком податкову *поліцію* (Верховна Рада, однак, залишила в назві *міліція*), службу *приставів* при Верховній Раді (як у Державній думі РФ). У назвах нових явищ економічного життя країни: *роздержавлення* (підприємств, економіки), *приватизація*, *мінізація* (економіки); «*човник*» (приватний торговець, що дрібними партіями регулярно завозив товар з-за кордону і, навпаки, вивозив товар за кордон), «*човниковий*» *бізнес*. Назвою розмінної монети до нової грошової одиниці України гривні лишилося рос. *копійка* (пор. протести проти цього в колах української національної орієнтації: Ф. Лузан. Ложка дьогтю. ВК³, 11.10.1996). У номінаціях запроваджуваних за європейськими (світовими) зразками нових економічних, культурних, освітніх та ін. реалій: *ваучер*, *бартер*, *траст* та багато ін.; у системі вищої освіти — *університет* замість *інститут* і *інститут* — як структурний підрозділ університету. Запозичування таких одиниць було ширшим у перші роки незалежності, оскільки в РФ активніше відбувалося реформування політичного та економічного життя;

у межах нової державно-політичної «системи координат» за зразком «погляду з Москви» на новий геополітичний простір навколо Росії: *ближнє зарубіжжє* «країни — колишні республіки СРСР» — *дальнє зарубіжжє* — в українській мові з'явилося кальковане протиставлення *близьке* — *далеке зарубіжжє* (хоча, звичайно, для України «близьким» зарубіжжям є насамперед, наприклад, Польща, а не Киргизстан);

наслідування у відзначенні деяких новозапроваджених або відновлених у широкому побутуванні в Росії свят: *День захисника Вітчизни* (23 лютого замість Дня Радянської армії і Військово-морського флоту; запроваджено з 1999 р. за зразком рос. «День захитника Отечества»), [«слов'янська»] *Масляна*⁴, *Тетянин*

³ Список скорочень див. у кінці статті.

⁴ «...російські масовики-вітівники організують для українців російську Масляну з самоварами під назвою слов'янська. Хоч добре відомо, що традиція української Масниці...

день — у значенні Дня студента 25 січня (за зразком рос. «Татьянин день» — свято російського студентства; до 1918 р. його відзначали тільки студенти, викладачі та випускники Московського університету, оскільки саме в цей день, який збігся з днем святої мучениці Татіани, 1755 р. було підписано указ про його заснування);

на позначення нових суспільних верств: «нові українці» (про тих, хто на межі 80–90-х рр. став займатися підприємництвом, торгівлею й швидко розбагатів) — за зразком «*новые русские*»; *олігарх* — у значенні не «представник невеликої групи осіб, які здійснюють політичну та економічну владу в державі», а просто «представник великого капіталу», оскільки в російській мові в середині 90-х рр. у значенні цього слова відбулося метонімічне зрушення (на основі того, що, як вважалося, справжнє керівництво державою здійснює невелика група представників великого капіталу, наближених до родини президента Б. Єльцина);

у нових професіоналізмах і жаргонізмах сфери підприємництва (як легального, так і нелегального), економіки, політики (це вже не обов'язково мають бути запозичення з російської мови саме метрополії): *розмитнити* товар (за зразком рос. *растаможить*), *безготівка* (рос. *безналичка*, *безнал*), «*чорна готівка*» (рос. «*черный нал*»); *напрацювання*, перев. мн. (наприклад, *депутатські напрацювання*; за зразком рос. *наработка*); нові «неправильні» кальки в професійній мові: «*залік* (рос. *зачет*) боргів» — замість *зарахування*, «поставки на основі *взаємозаліків*»;

б) серед найуживаніших зразків цього розряду запозичень це, зокрема, слова *губернатор* (у РФ воно стало офіційною назвою відповідної державної посади) і *намісник* (у РФ слово *наместник* є неофіційним синонімом до назви керівника новостворених адміністративно-територіальних округів «полномочный представитель президента Российской Федерации») як «почесні» синоніми до офіційної назви посади голови обласної державної адміністрації, у 90-х рр. також — до «постійний представник Президента України в області»: «Коли до мене приїжджає губернатор Харківської області і каже...» (прес-конференція Л. Кучми.— УТ-1, УТН, 6.07.2000), «У вівторок члени фракції облради “Наша Україна” зустрілись із намісником Львівщини Олександром Сендегою. ...це перша зустріч обласних “нашоукраїнців” з новим керівником Львівщини» (Б. Куфрик.— Експрес, 19.06.2003). Українські ЗМІ підхоплюють «влучні», «дотепні» словечка з російських ЗМІ — наприклад, ірон. *батька* (*бацька*) або вже українізоване *батько* про президента Білорусі О. Лукашенка (штучний білорусизм). Від назви відомого трактату О. Солженицина «*Как нам обустроить Россию*» (1990 р.) стрімко розширилося вживання *облаштувати* / *облаштувати* «упорядковувати». Але найпомітніший масив таких сучасних російських запозичень — це експресивні колоквіалізми, жаргонізми (з «блатного» жаргону, жаргону наркоманів, комп'ютерного жаргону, молодіжного сленгу, сфери шоу-бізнесу тощо)⁵: *прихватизація*, *совок* — 1) про СРСР, радянську дійсність; 2) про радянську людину, *совковий*, *відморозок*, *безпредел*, кримінальні *розбо-*

типологічно різняться від російської...» (Борисенко В. Антидержавні міфи в Українській державі // Урок української.— 2002.— № 7.— С. 11).

⁵ Цей масив сучасних російських запозичень є досить виразним і в інших мовах народів колишніх республік СРСР — див., наприклад: *Лихачева А. Kaip sako rusai...* (Як говорять русские...): русизмы в современном массовом сознании литовцев // *Człowiek. Świadomość. Komunikacja. Internet.*— Warszawa, 2004.— С. 530–531; *Милевич И. Г. «Чужое слово» в публицистике Латвии // Проблемы зіставної семантики.*— К., 2003.— Вип. 6.— С. 384.

(і)рки, божемна тусо(і)вка, крутий, прикольний, попса, розкрукта співака та багато ін.

У розмовній мові й навіть у ЗМІ часто не перекладаються абрєвіатури російського походження (зі зрозумілих причин: крім звичайної мовної інерції, це прагнення до того, щоб бути зрозумілим, і в ряді випадків більша зручність для вимови російського зразка, оскільки утворювалися такі абрєвіатури саме в цій мові): *спецназ*, *спецназівці*, значно рідше — *спецпризначенці*, *ГКЧП* (рос. «Чрезвычайный комитет по чрезвычайному положению», утворений у серпні 1991 р. під час спроби державного перевороту в СРСР), *гекаченісти*, активізоване в загальному вжитку з часів «перебудови» *ГУЛАГ* (рос. «Главное управление лагерей»), значно рідше — *ГУТАБ*.

2.1.2. Це, як і давніше, досить широке виявлення російського культурно-мовного компонента в українському мовленні у наборі калькованих кліше, крилатих висловів та окремих лексичних одиниць, цитат та інших прецедентних текстів. Так, питома вага таких калькованих зворотів (з їх обігранням та іншими трансформаціями) помітно зросла в назвах публікацій, рубрик в українськомовних газетах досліджуваного періоду в загальному контексті більшої розкруктості публіцистичного стилю — з мови естрадних пісень, радянських кінофільмів, з нових передач і реклами російського телебачення, з художньої літератури, російського фольклору, з мови радянських політичних лідерів та ін.: «Нобелівська премія — це свято зі сльозами на очах» (УМ, 2.11.1996; пор. у популярній радянській пісні на слова В. Харитоновна: «День Победы!.. / Это праздник со слезами на глазах...»); «За державу прикро!» (епіграф до публікації про незадовільний стан українських автобусів міжнародного сполучення: ВЗ, 2.01.2003; пор. фразу «Мне за державу обидно» з к/ф режисера В. Мотіля «Белое солнце пустыни»); «Старі думки про головне» (ВК, 9.07.1996; пор. назву однієї з популярних передач російського телебачення 1996 р. «Старые песни о главном»); «Нам спокій тільки сниться» (Гал., 19.12.1995; за О. Блоком); «Моя міліція мене...» (ЗВУ, 26.12.1995; за В. Маяковським); «У аграрних няньок національний виробник поки що “без ока”» (УМ, 31.08.1996; пор. «У семи нянек дитя без глазу»); «Запаморочення від успіхів» (Діло, 1996, № 6; пор. назву відомої статті Й. Сталіна).

2.1.3. Це, як і в попередній період, механічне, майже бездумне наслідування в різних випадках зразків російської мови як наслідок масового потоку її впливу, що не тільки призводить до появи в українській мові рис і явищ, явно чужорідних для неї, а може й просто суперечити здоровому глуздові. Можна вказати на досить широкий діапазон таких явищ, наприклад:

порушення в послідовності літер українського алфавіту за зразком російського алфавіту при тій чи іншій систематизації, рубрикації матеріалу: так, після переведення видання телефонних довідників на українську мову на початку 90-х рр. у кодах міжнародного телефонного зв'язку *Вірменія* (рос. *Армения*) могла стояти на початку переліку, а *Угорщина* (рос. *Венгрия*) — після *Болгарія*; тематичні статті в довіднику для дітей «Твоя перша енциклопедія» (К.: Махаон, 2001; видано як переклад з англійської) розташовано в такому порядку: *Вода*, *Повітря*, *Пори року*, *Час*, *Всесвіт*, *Рік*, *Гори* та ін., що явно суперечить прийнятому в англійському оригіналі зручному для користування алфавітному принципі (уважніший аналіз тексту засвідчив, що перекладений він не прямо, а через російське посередництво: з послідовністю *Вода*, *Воздух*, *Времена года*, *Время*, *Вселенная*, *Год*, *Горы* і т.д., але видавці не поміняли при цьому абетковий порядок) (див.: О. Кочевих. — Книжник-review, 2002, № 6);

добирання українського слова у граматичній формі, зумовленій формою його російського відповідника, наприклад: «пісня на вірші А. Малишка» — замість *вірш*, пор. рос. *стихи*. На межі 80–90-х рр., коли в Києві стали проводити виставки породистих котів, цей

захід дістав назву рос. «Усатая мисс» (дотепність назви — в поєднанні іменника на позначення особи жіночої статі, оскільки в російській мові родовою назвою цієї тварини є саме *кошка*, і «чоловічого» означення до нього) і за цим зразком в українському буквальному перекладі — «Вусата мис» («Конкурс котячих красунь... носить незвичайну назву “Вусата мис”». На конкурсі буде представлено кращих кішок клубу». — ВК, 6.11.1989), хоч українською родовою назвою є *кіт*;

сприймання стилістично-оцінних і семантичних характеристик певних слів за зразком їхніх російських відповідників: так, до офіційних установ, до мовознавчих інституцій продовжують надходити звернення від працівників пожежної служби з пропозицією вважати назвою їхньої професії не *пожежник*, а *пожежний*, оскільки словом рос. *пожарник* називали в старій Москві погорільців; від працівників флоту та представників інших верств населення — з пропозицією іменувати плавачу споруду не *судно*, а *судно*, оскільки *судно* ніби асоціюється тільки з назвою посудини для фізіологічних відправлень (таке розмежування цих слів за місцем наголосу справді мало місце в російській мові, але в літературній мові обидва ці омоніми давно вже мають однакове наголошування *судно*); неусвідомлене прагнення навіть деяких фахівців-філологів подавати в звичайних текстах знак наголосу в прикметниках *безобразний* («безобразна мова»: журн. «Мовознавство», 1986, № 3, с. 32), *однообразний*, *різнообразний* (Мовознавство, 2009, № 2, с. 5–6), хоча це має значення тільки для російської мови, пор. омографи *безобразный* — *безобразный* і под.;

фонетичне і графічне передавання окремих слів і текстів давньоруської літературної мови та старослов'янської мови за нормами сучасної російської мови, пор. при транслітерації: «*Аз и веди*» — «*Аз і веді*» (назви тематичної рубрики в газ. «Киевские ведомости» і в її україномовному варіанті-тижневику «Київські відомості»), тоді як узвичаєним українським відповідником останнього слова є *віди*;

механічне відтворення іншомовної лексики взагалі через дзеркало російської мови, що приводило й продовжує приводити в масовому порядку не тільки до привнесення фонетичних рис останньої у звуковий образ слів, запозичуваних українською мовою (наприклад, наявність і на місці *ji*: *їдиш*, пор. у самій цій мові *jidiš*, нім. *jüdisch*), а й до ще більшого віддалення, ніж у мові-посереднику, від мови-оригіналу (наприклад, наявність *г* на місці етимологічних *к*, *g*: *галоза*, *зигзаг*, пор. нім. *Kalosche*, *Galosche*, фр. *zigzag*, нім. *Zickzack*), зокрема до утворення подвійної йотації при передаванні *je*, *ye*: *Йемен*, *Йенсен*, *Майер*, до повторення і посилення певної неправильності мови-посередника. Це, наприклад, поширена вимова літери *е* з латиноалфавітних мов як укр. *е*: *вітамін С*, *хід пішаком С-2* — *С-4*, *харчові домішки* (консерванти, фарбники, ароматизатори тощо) *С* (скорочення англ. *Europe*), *Є-Ка-Те-Ес* — поширена у вищих навчальних закладах вимова абrevіатури англ. *ECTS* (скорочення від «European Credit Transfer and Accumulation System» — Європейська система переведення і нагородження кредитів); при передаванні подвоєних літер *ee* — фонетично довгого звука [e] (з німецької, ідишу та деяких інших мов): *Шпреє*, *Ванзее*, *Зеєлов* (*Зеєловські висоти* під Берліном), *фон Леєб*, *Зеєв Жаботинський* (у російському написанні це зумовлено однаковим графічним образом цих літер у латинському й російському алфавітах).

Перелік подібних інтерференційних курйозів, породжуваних масовістю впливу російської мови і бездумністю його сприйняття, можна, звичайно, продовжувати і продовжувати. До їх творення вже може бути причетна й практика комп'ютерного перекладу з російської на українську мову (без уважного редагування з боку людини), наприклад: рос. «піджачок *от кутюр*» (фр. *haute couture* «висока мода») — в українських титрах «піджачок *від кутюр*» (т/к «Новий», т/с «Ранетки», 15.10.2008) (якщо це, звичайно, не приклад помилкового сприйняття саме людини-перекладача, пор. нижче випадки на зразок *лівоміцетин*, *лійка*).

2.2. Водночас нові суспільні умови функціонування української мови та пильніша увага суспільства до її «якості» вже можуть певною мірою нейтралізувати таке «притягування» з боку російської мови:

а) відокремлене існування держав Україна і Росія як основа того, що в сукупності позначень реалій української дійсності, з одного боку, відбувається їх заміна — уже відповідно до державних орієнтирів саме України: там, де в Росії

зберігаються ще попередні (радянські) назви (наприклад, замість *Суворовське військове училище, суворовці* — *військовий лицей імені Івана Богуна, богунці*), і там, де заміна відбулася і в Росії (укр. *Служба безпеки України, СБУ* — рос. *Федеральная служба безопасности, ФСБ*), з другого, — можуть зберігатися попередні назви в тих випадках, де в РФ уже існують нові назви (наприклад, наявність системи рад як органів влади: *Верховна Рада, сільська рада* і т. д.). У назвах державних закладів, провідних у певній галузі, в Україні запроваджено систему найменувань з означенням національний: *Національний банк України, Національна академія наук України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національна опера України* та ін.;

б) поступовий відхід від «російсько-орієнтованої» «системи координат», коли з'являється можливість глянути на те саме явище іншими очима. Так, у досить непростому доборі українських відповідників до неоднозначного російського прикметника *русский* у тих випадках, коли він стосується не тільки росіян і Росії (у назвах старих одиниць міри і ваги, географічних об'єктів, порід тварин і рослин тощо), розширюється, очевидно, така тенденція: для підкреслення належності відповідної реалії до побуту, території проживання й інших східнослов'янських народів частіше стали віддавати перевагу означенням *східнослов'янський* або *руський*: десятина — стара *східнослов'янська одиниця* земельної площі (пор. у СУМ, т. 2, с. 256: «стара російська одиниця...»), «У липні два приватні підприємства Північного Приазов'я випустили в гирла річок Берда та Єланчик 70 тисяч мальків *руського осетра*» (УМ, 5.08.2009; пор. в УРЕ, т. 8, с. 70: «осетер російський»); навпаки, для увиразнення віднесеності реалії саме до Росії вживають прикметник *російський*: замість традиційної назви *Руська православна церква*, прийнятої й тепер у її середовищі в Україні, дедалі більше поширюється *Російська православна церква* («Патріарх РПЦ Кирил подякував УПЦ за збереження єдності *російського православ'я*». — Т/к «5 канал», 25.02.2010). Інший показовий приклад — різні найменування в сучасних Росії й Україні невеликої ділянки суходолу в Керченській протоці, що має власну назву *Тузла* (це слово стало досить уживаним під час інциденту на українсько-російському кордоні восени 2003 р.). До середини 1920-х рр. це була коса, яка відходила в море від Таманського півострова, але нині це об'єкт із зовнішніми ознаками острова, оскільки перешийок від материка розмитий. У Росії вживається назва *коса*, яка була й на картах радянського часу (див., наприклад: УРЕ, т. 5, с. 106), в Україні ж — *острів*. (Такий різний підхід до номенклатурної ідентифікації цього об'єкта зумовлений його важливим розташуванням, оскільки між ним і Керченським півостровом проходить основний фарватер для проходу суден між Чорним і Азовським морями: як острів, він міститься, ще за територіально-адміністративним поділом між УРСР і РРФСР, на території України й, отже, в зоні тільки її економічних інтересів; у разі ж визнання його косою права на нього могла б мати й РФ);

в) менша, ніж давніше, зорієнтованість у питаннях нормативності тих чи інших мовних одиниць і явищ (це звичайно стосується іншомовної лексики) на авторитет російської літературної мови, її довідників. Так, сама власна назва *Тузла* тепер в обох країнах вимовляється по-різному: в Росії — з наголосом на другому, в Україні — на першому складі. Серед двовидових дієслів іншомовного походження частішими стають випадки суфіксальної імперфективації на зра-

зок ліквідовувати, окупувати, приватизувати, уніфікувати і под., відконтривувати, закодувати і под.⁶;

г) можливість прямого виходу української мови на інші мови (без посередництва російської мови): так, англ. *WTO (World Trade Organization)* — укр. *СОТ (Світова організація торгівлі)*, але рос. *ВТО (Всемирная торговая организация)*⁷;

г) усунення (хоча й непослідовне) в нині чинній редакції «Українського правопису» (1990–1993 рр.), у нормативних словниках і в самій мовній практиці з 90-х рр. низки тих особливостей у відтворенні іншомовних слів, що були зумовлені більше впливом російської фонетики, ніж специфікою власне мови-джерела. Наприклад, з наявністю початкового *ї*, а не *і*: *їдиш*; з усуненням подвійної йотації: *Емен, Еллоустон, конвеєр, фесерверк, параноя* та ін.; з неоглушенням приголосних після дзвінких і сонорних приголосних та голосних у словах англійського походження: «Макдональдз» (мережа закладів громадського харчування), *чизбургер, «Інтерньюз»* — програма на УТ-2 в середині 90-х рр. (пор., наприклад, поширену давніше вимову московської англомовної газети як «Москоу ньюс») і под.; з відмовою від чергування *і / и* в початковому [і] основи після кінцевого приголосного в префіксі: *дезінтеграція, дезінфекція* і под.;

д) усунення явних зворотів з російською культурно-мовною основою. Так, замість «*Вусата міс*» у назві виставки котів удалося дібрати відповідник на українській основі «*Пан Коцький*»: «На выставке котов “Пан Коцький” было на что, а точнее, на кого посмотреть?» (журн. «Геленеделя», 1998, № 7). Зі старих російських культурно-мовних кліше все ще використовується зворот *Іванов, Петров, Сидоров*: «— Я знайду способи проведення змін у податковій політиці, — заявив прем'єр-міністр Павло Лазаренко... — Не буде Лазаренка, буде Іванов, Петров — це нічого не міняє» (День, 21.12.1996), однак дедалі частіше замість нього з'являються власне українські ономастичні відповідники⁸.

Однак поряд з бездумним наслідуванням зразків російської мови стали помітніше виявлятися й мимовільні гіперкоректні відштовхування від них. Наприклад, форма *тілець*, що досить помітно поширилася в 90-х рр. у ЗМІ в астрологічних прогнозах замість *телець* (ст.-сл. *тельць* «теля, бичок», пор. укр. *теля*) унаслідок відштовхування від російського відповідника (можливо, з помилковим виведенням його від *тіл-о*, хоча при цьому часто подавалося зображення голови бика)⁹: «Овен і тверезий спочатку діє, а потім думає. Тільців, які випили, слід боятися» (Час, 4.01.1997), «Тілець наділить силою в житті» (Б. Списаренко.

⁶ Російські дієслова на *-увати* (*легализировать, оккупировать, закодировать* і под.) не піддаються формально-видовим трансформаціям; дієслова на *-овати* (*легализовать, реализовывать* і под.) трансформуються у форми недок. в. на *-овывать*, але менш регулярно, ніж в українській мові. Див. докладніше: Тараненко О. О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // Мовознавство.— 2006.— № 2–3.— С. 60–62.

⁷ Таку можливість безпосереднього виходу на інші мови демонструє і явище зворотної спрямованості — практика відтворення українських власних назв латинськими літерами, запроваджена в новій Україні: *Kyiv* (а не *Kiev*, як раніше), *Mykolaiv* (а не *Nikolayev*), *Bila Tserkva* (а не *Belaya Tserkov*) та ін.; у закордонних паспортах: *Dmytro Strilko*, а не *Dmitriy Strelko*.

⁸ Див.: Тараненко О. О. На теми сучасного українського ономастикону: тенденції конотативних напарувань // Мовознавство.— 2010.— № 1.— С. 34.

⁹ Пор. подібні «слова-привиди» як наслідок своєрідної «народної етимології» в умовах постійної української двомовності у мовній практиці попереднього періоду: наявність укр. *і* на місці *е* в таких словах, як *гласомір* (РУС, т. 3, с. 708; Орф.-75) — слово з другим компонентом того самого походження, що й, наприклад, у *полімер; лівоміцетин* (СУМ, т. 4) — перша частина від лат. *laevus; лійка* — марка фотоапарата (СУМ, т. 4), пор. нім. *Leica*.

Пектораль зодіаку: вінок сонетів. — ЛУ, 13.02.1997); *діжка* замість *бочка* (*порохова діжка, діжка солярки* і под.), *віл* замість *бик* («*рїк Червоного вола, за східним календарем*») ¹⁰.

2.3. Сфера функціонування українсько-російського «суржику» — цього найпоказовішого вияву масового проникнення елементів російської мови в тканину українського мовлення — за досить поширеним уявленням, протягом недовгого періоду існування незалежної української держави ніби помітно розширилася. Проте таке враження при уважнішому аналізі може бути істотно відкориговане. Явище суржику справді стало значно помітнішим у мовному житті України, з одного боку, через його реальну активізацію як у спонтанному, неконтрольованому (це наслідок розширення як соціальної бази його носіїв у зв'язку з масовим переходом різних груп населення на спілкування українською літературною мовою, так і комунікативних сфер функціонування української мови), так і в стилізованому мовленні (у художній літературі, в розмовному жанрі естради тощо у двох своїх відомих і раніше функціях — як джерело мовного реалізму і як засіб комізму, а також, крім того, як засіб мовної бравади та епатажу, тобто значною мірою як компенсаційна заміна відсутніх власне українських субстандартних різновидів національної мови — просторіччя, сленгу), а з другого, — внаслідок посилення уваги суспільства до нього в умовах соціального піднесення української мови до статусу державної мови країни. Стало ще очевиднішим те, що раніше, коли українська мова перебувала на других ролях у суспільстві, ніби не так упадало в око: суржик — це мовний образ і мовний портрет не тільки «звичайного» українця, а й багатьох політиків, державних службовців аж до найвищого рангу, якщо вони розмовляють або стараються заговорити українською мовою. Так, оскільки найширше висвітлення через радіо й телебачення тепер має робота Верховної Ради, у приватних розмовах і в ЗМІ починаючи з літа 1990 р. стали звичайними критично-іронічні зауваження щодо особливостей мовлення деяких керівників українського парламенту, а то й відверті їх пародіювання. Наприклад, з пародій на мовлення першого заступника, а потім Голови ВР скликання 1990–1994 рр. І. С. Плюща: «Депутат з Западу (Західної України.— *О. Т.*), хвामилію не помню! Одійдіть од мікрохвона»; цитування мовлення заступника Голови ВР скликання 1994 р. О. М. Ткаченка: «Чого ви оскорбляете чоловіка? Сядь на місто, будемо рїшати послїдуючі питання... Не нада звинувачувать!» (Б. Тимошенко.— УС, 6.04.1995).

Однак розширення сфери функціонування суржику в обох зазначених випадках має, безперечно, тимчасовий характер: у першому з них це явище, яке є неминучим при розширенні кола носіїв і сфер використання тієї мови, яка досі була залежною в умовах диглосної мовної ситуації; у другому — хвиля демонстративного захоплення суржигом, утрачаючи свою епатажність, також, безсумнівно, піде на спад (звичайно, це все має бути за умови принаймні збереження нинішньої мовної ситуації в Україні, коли українська літературна мова, хай і повільно, розширює коло свого функціонування).

Посилення уваги суспільства до проблеми українсько-російського суржику як фактично основного засобу спілкування широких верств україномовного на-

¹⁰ Докладніше про масштаб, тенденції, різні форми вияву перегляду нормативної основи української мови в зазначений період з відштовхуванням від російської мови див.: *Тараненко О. О.* Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) // *Мовознавство.*— 2008.— № 2–3.— С. 159–189.

селення країни характеризує не тільки кола української орієнтації, стурбовані реальним станом української національної мови, а й певні політичні або політизовані угруповання, що перебувають на позиціях обстоювання російських інтересів в Україні. У цих колах, занепокоєних віддаленням сучасної української літературної мови (ніби з відходом від «полтавської» основи, від «мови Шевченка» і переорієнтацією в бік «галицько-діаспорної» мовної практики) від історично та структурно близької російської мови, що робить літературну мову нібито непопулярною серед українського народу, на противагу їй висувають, напівіронічно-напівсерйозно, «український піджин». Так, одному з дописувачів газети «Аргументы и факты в Приднестровье», який підписав свою замітку з етнічною самоідентифікацією «Андрей Шмелев, русский человек», «не по душе... нынешняя украинизация», а милішим є «родной суржик» (див.: В. Чемерис.— ЛУ, 5.09.1996); висуваються пропозиції узаконити суржик як справжню українську мову, «ведь на нем разговаривают, наверняка, даже больше людей, чем на галицком [языке]» (Дм. Корнилов.— ДКр., 18.01.2001). Користування цим різновидом українського просторіччя подавалося навіть як позитивна риса образу одного з претендентів на президентських виборах 1994 р.: «Таким образом, Иван Плющ, говорящий на милом сердцу жителя центральной Украины “суржике”, практически безальтернативный гарант сохранения украинской государственности в глазах запада Украины и человек с репутацией оппонента Кравчука на востоке, похоже, пока имеет наилучшие шансы стать вторым президентом Украины» (С. Тихий. Кого пугает Леонид Кравчук? — МН, 24.04.1994). Переведення такого трактування суржику в скільки-небудь серйозну площину означало б відмову українському народові у праві на власну літературну мову і приреченість української мови бути завжди «мовою для хатнього вжитку»¹¹.

3. Впливи з боку української мови на корпус російської мови та його функціонування і питання про український варіант російської мови¹².

3.1. Це запозичення, в тому числі калькування, лексико—фразеологічних одиниць української мови, що позначають реалії нового соціально-політичного та економічного життя країни: *Верховная Рада (Украины, Автономной Республики Крым)*, тоді як в СРСР було *Верховный Совет* (назва *Рада* влітку 1996 р. була офіційно закріплена в російському варіанті тексту Конституції України, але в назвах місцевих рад слово *совет* зберігається); *тризуб* (елемент Державного герба України) — замість *трезубець*; *территориальная громада* (не *община*) — за законом 1997 р. «Про місцеве самоврядування», жителі, об'єднані постійним проживанням у межах одного або кількох населених пунктів чи їхніх адміністративно-територіальних частин, які утворюють органи місцевого самоврядування; *городской, сельский, поселковый голова* (не *председатель*) — керівник органу місцевого самоврядування (з 1997 р.); *купонокарбованець*; *гривня* (замість очікуваного рос. *гривна* в російському варіанті тексту Конституції України було подано іменник м'якої групи), *гривневый* (замість можливого *гривенный*: в *гривневом эквиваленте, 10-гривневая банкнота*)¹³; *паевать* (землю, майно), *паева-*

¹¹ Докладніше про проблематику українсько-російського суржику в контексті сучасної мовної ситуації в Україні див.: Тараненко О. О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози // Мовознавство.— 2008.— № 1.— С. 14–30.

¹² Див. також: Озерова Н. Г. Украинизмы в русской газетной речи на рубеже тысячелетий // Русский язык и литература в учебных заведениях.— 2002.— № 5.— С. 2–4; Мусієнко В. П. Активізація українського мовного коду в російському мовленні в Україні // Мовознавство.— 2004.— № 5–6.— С. 42–55.

¹³ Утім, як у вихідній, так і в непрямих словоформах цього іменника в російській мові окреслився значний різнобіч: *гривня* і *гривна*, род. мн. *гривен* і *гривень* і т. д. Причому це

ние, *распаевать* і т. ін. («Земельная реформа в Луке Житомирского района забуксовала, когда еще только начиналось распаевание земли». — ГУ, рос. випуск, 9.02.2001), що виникли внаслідок розформування колгоспів і радгоспів та розподілу їхньої власності. На позначення досить масового явища роботи громадян України з виїздом для тривалого проживання за межі свого регіону, переважно за кордон, у російській мові України (слідом за поверненням його з розряду застарілої лексики в українській мові) стало вживатися гніздо *заробитчане, заробитчанский, заробитчанство* (російська мова тут і раніше не мала відповідників): «Появляется шанс вернуть домой в семьи те 5–7 миллионов заробитчан, которые в поисках куска хлеба разбрелись по миру» (Л. Грач, перший секретар Кримського рескому Компартії України. — СН, 27.04.2004).

Відбувається також засвоєння номінативно-конотативних одиниць з «українськими» суспільно-політичними та іншими нашаруваннями. Це одиниці з тематичної сфери державотворення, насамперед українського, ловотвірне гніздо з основою *держав...: державник, державнический, державотворческий* («...надо мобилизовать все *державнические* силы и четко определить, кто за что. Кстати, в парламенте идет сейчас такое размежевание — *державники и антидержавники*». — Нез., 30.04.1996); *соборный, соборность* — щодо возз'єднаних українських земель («объединение ЗУНР и УНР в одно соборное государство»; «День соборности Украины национал-демократы отмечают по-разному») і ширше: «Италия 1796–1871 — эпоха..., которая закончилась возникновением “соборной” Италии» (СН, 24.11.1998); без перекладу (в лапках) уживається *розбудова*. Значно активізувалося також уживання відомих у російській мові вже близько століття слів *самостийный* і *незалежный* з їхніми дериватами (у російській мові метрополії вони мають незмінну іронічно-зневажливу конотацію, тоді як у російській мові України їхній стилістично-оцінний діапазон різноманітніший, причому не обов'язково негативний). Це одиниці зі значенням соціального протесту — від суспільно-політичних подій на межі 80–9-х рр., коли вживання саме української мови досить стійко асоціювалося з вираженням протесту проти радянського режиму з його російською офіційною мовою («*Комунаку на гілляку!*») — гасло численних антикомуністичних заходів того часу; «После Одессы сразу же стал [NN, перший секретар Одеського обкому КПУ] одиозной фигурой, одним из символов “затытих комунак”»: В. Кулеба. — Нез., 1.11.1996; з того часу набули поширення й «вигуки соціального протесту» *Ганьба! і Геть!*, що стали активно вживатися і в російському мовленні) до подій кінця 2004 — початку 2005 рр., які дістали назву «Помаранчевої революції», коли набули поширення слова *помаранчевый* або частіше *оранжевый* і *Майдан* [*Незалежнос-*

відбувається як безсистемно, невпорядковано, так і, як видається, цілком усвідомлено, навіть принципово: наприклад, серед кримських ЗМІ в газеті державного підпорядкування «Крымская газета» — *гривня*, а в опозиційних щодо офіційного Києва газетах («Крымская правда», «Республика Крым», «Крымское время», які орієнтуються на відновлення СРСР або на сучасну Росію) — *гривна*. У російських газетах, зареєстрованих в Україні: *гривня, гривневый* (АиФ в Укр.) — *гривна, гривенный* (КПвУ — відразу після введення цієї грошової одиниці й послідовно в 2000-х рр., хоча, наприклад, 1998 р. у газеті було *гривня*; «Совершенно секретно»). При формі одн. *гривня* форму род. мн. часто утворюють як *гривень*, хоча — за зразком, наприклад, *песня*, род. мн. *песен* — має бути *гривен*. Деякі ЗМІ російської орієнтації виступали проти форми *гривня* як такої, що не відповідає назві грошової одиниці Київської Русі і традиціям російської мови (наприклад: «“Гривня”: требуется операция “Ы”-2». — Горь, Луганськ, 20.02.1997). Виникла й просторічна традиція граматичного оформлення цього слова (як і в українській мові) — за зразком іменників чол. р.: *один гривень, сто гривней* (*гривнов*) і т. д.

ти] (у російському офіційному дискурсі, в мові центральних російських ЗМІ — тільки з несхвальними конотаціями): «*оранжевые*» революції — як загальна назва широких народних заворушень у країнах колишнього СРСР і взагалі колишнього соціалістичного табору, які ніби фінансуються з-за кордону (переважно з боку США); «— Наши западные друзья активно поддерживали “оранжевые” события на Украине» (В. Путін, президент РФ, на зустрічі з західними журналістами 3.06.2006 р.); «Площадь перед Сорбонной — это *парижский Майдан*» (рос. т/к НТВ, «Сегодня», 19.03.2006 — про студентські заворушення в Парижі); «Это подготовка к *Майдану* в Москве» (А. Караулов, ведучий програми «Момент истины», про масові акції протесту опозиції, нібито інспіровані ззовні: рос. т/к «ТВЦ-Международный», 10.04.2005); «— Я тоже устрою *Майдан Незалежности*, но за пределами школы!» — директор школи учням, які протестували проти чогось (рос. т/с «Ранетки», 2008 р.). Несхвальне ставлення — як позначення «антирадянської», а тепер «антиросійської» реалії — містить у собі й активізоване в російській мові у 90-х рр. під час бойових дій у Чечні західноукр. *схрон* (з п. *schron*) «таємне укриття для бойовиків, схованка для їхньої зброї, продовольства тощо» (слово, що збереглося в пам'яті працівників російських спецслужб ще з другої пол. 40-х рр. — від часу бойових дій проти ОУН-УПА на західноукраїнських землях): «В Чечне обнаружены еще 14 *схрон*ов боевиков в зелёнке» (рос. т/к ТВ-6, «Сегодня», 8.05.2001). Це також *голодомор* — про голод в Україні 1932–1933 рр. з величезними людськими жертвами, а також із розширеним значенням — узагалі про великий голод («Сегодня 75-ая годовщина большого голода в СССР, или, как его предпочитают называть на Украине, — голодомора»: рос. т/к «Первый канал — Всемирная сеть», программа «Время», 22.11.2008).

Ряд новостворених або новоактуалізованих лексичних одиниць — як суто номінативних, так і номінативно-експресивних — уже ввійшов до російської мови метрополії. Звичайно, такі одиниці, як *паевать* і т. ін., з погляду суто мовних засобів не є власне українізмами, але виникли вони внаслідок відповідних реформ саме в Україні.

Через посередництво української мови в російську мову України в цей період почали запозичатися й лексичні одиниці іншомовного походження (з польської та західноєвропейських мов — переважно через мовну практику західної української діаспори), відсутні в російській мові метрополії: *симпатик*, *политикум*, збірн. до *политик* (наприклад, у СН початку 2000-х рр.: «отечественный *политикум*», «Господин Леонтьев [російський тележурналіст] “прошелся” по *политикуму* сопредельного государства»), *каденция* «строк повноважень [депутата], скликання [виборного органу, переважно Верховної Ради]», *коллаборант* замість *коллаборационист* (це слово поширилося вже і в російській мові метрополії — можливо, безпосередньо з польської або чеської мов), *в экзиле*; прикметники *бизнесовый* («Политическая деятельность была производной от *бизнесовой*». — АиФ. Укр., 1996, № 47), *провокативный* замість *провокационный* («Провокативное шоу Микола Вересня». — АиФ. Укр., 1998, № 6; «...максимум внимания и достаточно провокативности в виде вопросов». — КПВУ, 15.03.2002).

3.2. Це практика відходу від звичайного раніше фонетичного й навіть морфемного адаптування українських власних назв відповідно до норм російської мови (у радянський час подібна практика могла санкціонуватися в певних випадках — для ергонімів, що пишуться в лапках, для деяких топонімів, переважно внутрішньоміських, — з метою збереження лише лексичної специфіки української назви: *город Першотравенск*, *Жовтневый*, *Радянский*, *Зализничный*

районы Киева). Насамперед це стосується особливостей передавання російською мовою відновленої 1990 р. власне української назви міста *Рівне* замість *Ровно* (п. *Równno*, рос. *Ровно*). Поряд з попередніми варіантами *Ровно*, *Ровенская область*, *Ровенищина* (наприклад, у газетах *ФиК*, *Киев. вед.*, «2000», *КПВУ*) набули поширення й інші, різною мірою «українізовані» форми: *Ривное*, *Ривне* (у вимові *Ривнэ*), *Ривно* — з відмінюванням *из Ривного*, *в Ривном* і т. д. або невідмінюванням (*вернулся из Ривне*, місц. в. в *Ривне*: т/к *Інтер*, «*Подробности*»; «*в городе Ривне*»: газ. «*Сегодня*»; в *Ривно*: т/к *ТЕТ*) і з похідними *Ривненская область*, *Ривненищина* (*Інтер*, *СН*, «*Труд-Украина*» та ін.). Українські власні назви в ЗМІ часто передаються зі збереженням укр. [i] — без заміни його на рос. [o] або [e], але й без чергування укр. [i] / [o], [e] (хоча трапляються й випадки чергування, пор. у межах однієї публікації неодноразово: *Черновил* — *Черновола*: *СН*, 13.04.1999, с. 6), зі збереженням укр. [и]: «*авиашоу в Скныливе*» (*Інтер*, «*Подробности*», 30.10.2002; назва передмістя Львова раніше подавалася по-російському тільки, звичайно, як *Скнылов*); Вячеслав *Черновил* (рідше *Черновил*, хоча послідовно, наприклад, тільки *Чернобыль*, тобто випадки, усталені ще раніше), *с Черновилем* і т. д. (навіть у ЗМІ РФ); *Мирон Янкив*, у *Янкива* (*АиФ* в Укр., 2003, № 24), *Борис Олійник*, митрополит *Слипый* (замість узвичаєних перед цим *Черновол*, *Олейник*, *Слепой* і т. ін.); навіть з м'яким [ц']: «*Укрзалізниця*» (*Столичная газета*, 3.04.1997), *Слава Стецько* (*СН*, 1998, № 13), *Юрій Оробець*, депутата *Оробця* (*АиФ* в Укр., 1998, № 12) (див. також про нові тенденції у відтворенні українських антропонімів російською мовою у п. 5). Майже перестала вживатися нормативна російська форма *Галиция* — тепер це переважно *Галичина*, відповідно *галичане*. Таким чином, у свідомості не тільки українсько-, а й російськомовних верств суспільства поширюється переконання в необхідності привести принципи відтворення українських власних назв російською мовою, можливо, до рівня передавання російської онімії в українській мові (зі значно вищим ступенем збереження специфіки російської мови). В умовах же ще невироблення таких правил у багатьох випадках складається враження, що з огляду на практику попередньої тривалої русифікації українського ономастикону тепер нерідко вважають за краще перегинати палицю в протилежний бік.

З 1992 р. слідом за українською мовою у російській мові в Україні стали впроваджувати конструкції *в Украине* (в *Украину*) і, відповідно, *из Украины*. Конструкції з «в» використовуються і в назвах та текстах періодичних друкованих органів РФ, зареєстрованих в Україні: «*Комсомольская правда в Украине*», «*Аргументы и факты в Украине*», «*Известия в Украине*», «*Московский комсомолец в Украине*». Однак конструкція *на Украине* продовжує функціонувати, причому не тільки за звичайною мовною інерцією (хоча це все-таки, безперечно, є основною причиною), а й цілком свідомо, з політичною підосною — передусім у дискурсі політичних сил (у Криму, меншою мірою в Донбасі), опозиційних щодо офіційного Києва й політично зорієнтованих на Росію. Так, наприклад, у ЗМІ серед розбіжностей у політичній поведінці першого секретаря ЦК Компартії України П. Симоненка і лідера комуністів Криму Л. Грача відзначають і наявність прийменника «в» у мовленні першого й «на» у мовленні другого щодо України (Д. Іванів.— УМ, 27.06.2003). Утім, конструкції з «на» вживає й російськомовний мер Києва Л. Черновецький.

Україна зверталася 1993 р. по лінії дипломатичних зносин до РФ з проханням узяти до уваги зміни у вживанні прийменників при її назві. Незважаючи на те, що позиція Інституту російської мови Російської академії наук, думкою якого поцікавилися у зв'язку з цим, була тільки негативною¹⁴, офіційна Росія стала практикувати у вживанні цих конструкцій тактику

¹⁴ Пор.: «...Вспомним поразившее многих требование Украины употреблять сочетание “в Украине” вместо привычной формы управления “на Украине”» (*Граудина Л. К.*, *Козловская Т. Л.* [Рец. на:] Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи : Из наблюдений над речевой

подвійного стандарту. З одного боку, у дипломатичному спілкуванні з Україною, на бланках і на вивісці посольства РФ в Україні, під час перебувань офіційних осіб РФ в Україні, їх переговорів з українською стороною, у назвах спільних для обох країн офіційних заходів («Год России в Украине», 2003 р.) і под. використовуються конструкції з «в» і, відповідно, з «из». З другого ж боку, «в периоды явного охлаждения межгосударственных отношений», як відзначено в новому роз'ясненні Інституту російської мови (щоправда, за підписом не когось із його керівництва, а наукових співробітників), «сохраняется традиционная литературная норма — *жить на Украине, приехать с Украины*. Таким образом, в современном русском языке сосуществуют традиционная литературная норма с предлогом “на” и относительно новая, вводимая из соображений политкорректности по просьбе Украины — с предлогом “в”. Выбор формы в каждом конкретном случае должен осуществляться говорящим (пишущим) с обязательным учетом условий общения (! — О. Т.)» (див. цей лист: Ю. Шеляженко. «...Внезапно Карл поворотил и перенес войну в Украину». — СП, 5.11.2009). Так, у відомому «Послании Президента Российской Федерации Дмитрия Медведева Президенту Украины Виктору Ющенко» від 11.08.2009 р. було сказано: «Мною принято решение не посылать *на Украину* посла». У власне російських ЗМІ виступають переважно конструкції з «на»: «в Белоруссии, на Украине и в России».

Саме недоцільністю змінювати вже усталені норми російської мови щодо передавання нових, національно відкоригованих назв колишніх національних республік СРСР та їхніх столиць пояснювали ведучі інформаційних програм провідних російських телеканалів (з посиленням, зокрема, на авторитетну думку Інституту російської мови РАН) у середині 90-х рр. відмову від запровадження в статусі офіційних назв форм *Беларусь, Кыргызстан, Молдова, Туркменистан, Алматы, Ашгабат, Таллин* та ін., які на початку 90-х рр. почали з'являтися в російських ЗМІ на зміну попереднім варіантам *Белоруссия, Киргизия, Молдавия, Туркмения, Алма-Ата, Ашхабад, Таллин* та ін. Як зауважує Н. Б. Мечковська, «на початку 90-х рр. у частині російських... ЗМІ, перш за все в ліберально-демократичних, використовувалися національно марковані варіанти топонімів (*Кыргызстан, Башкортостан, Беларусь, Молдова* та ін., і навіть *Таллин*). Прийняття національно маркованих варіантів топонімів відповідало готовності або навіть прагненню російської демократичної громадськості до децентралізації і лібералізації національних відносин на просторі колишнього СРСР. ... Однак незабаром, приблизно до 1994 р., російський лібералізм у національних відносинах істотно зменшився... Ліберально-демократичні газети повернулися до попередніх топонімів, а консервативні газети... та нові газети червоно-коричневого напрямку від них і не відходили»¹⁵.

Ставлення офіційної Росії, а отже, й російських ЗМІ до цієї проблеми є, як і у випадку з *на / в Украине(y)*, зовсім не однозначним і буває залежним не тільки від питань чистоти й нормативності російської мови, але й від політичної кон'юнктури. Так, якщо щодо нових варіантів офіційних назв тепер уже незалежних держав, утворених у межах колишнього СРСР, це ставлення в основному критичне, то нові національні назви автономних республік у складі самої РФ, офіційно затверджені в нормативних актах цих автономій (*Башкортостан* — поряд з *Башкирия, Республика Марий Эл* — поряд з *Марийская Республика, Татарстан* — уже не *Татария, Республика Саха* — поряд з *Якутия*), приймаються. Відмова в офіційному російському дискурсі від усталених за радянський час назв двох столиць автономних республік у складі Грузії за грузинською моделлю *Сухуми* і *Цхинвали* із заміною на місцеві варіанти *Сухум* і *Цхинвал* (у самих самопроголошених незалежними державами Південній Осетії та Абхазії повернення до цих варіантів відбулося в офіційному вжитку ще на початку 90-х рр.), яка сталася буквально протягом кількох днів (у передачах центральних російських теле-

практикой масс-медиа.— М., 1994.— 248 с. // Русская речь.— 1995.— № 3.— С. 115). Категорично проти конструкції «в Украине» виступила один з провідних російських ономастів: *Суперанская А. В.* Опасность близкородственного двуязычия.— www.familii.ru/index.php?pCode. Див. критику положень цієї статті: *Зубов М. І.* В *Украине* та *на Украине*: зауваги до новітнього граматичного філюке // *Мовознавство*.— 2009.— № 3–4.— С. 30–39. З іншого боку, пор. досить толерантне ставлення до конструкції *в Украине*, як і до подібних фактів нового часу *Кыргызстан, Молдова, Ашгабат* і т. ін. (з наведенням аналогій у недалекому минулому на зразок *Тбилиси, Вильнос, Каунас* замість *Тифлис, Вильно, Ковно*): *Костомаров В. Г.* Знач. праця.— С. 17–21.

¹⁵ *Мечковская Н. Б.* Активные процессы в белорусской и русской ономастике: национально-семиотические различия // *Мечковская Н.* Мовы і культура Беларусі : Нарысы.— Мінск, 2008.— С. 109.

каналів і радіостанцій, у виступах президента РФ Дм. Медведева та ін.) під час російсько-грузинського військового конфлікту в серпні 2008 р. у зв'язку з проблемою Південної Осетії (відсутність директивного втручання з боку державного керівництва РФ в це питання, безперечно, важко припустити), також свідчить про те, що питання усталеності назви може відійти на другий план перед політичною доцільністю. До речі, на такі варіанти відразу ж почали переходити і в Україні друковані органи тих політичних сил, які стали на бік Росії в конфлікті з Грузією, наприклад: «Ющенко идет по пути Саакашвили. У роковой черты: Украина после Цхинвала» (стаття Дм. Табачника.— Киевский вестник, 11.09.2008).

Останнім за часом виявом «війни назв» між державами — колишніми «національними» республіками СРСР і Росією стало офіційне звернення Республіки Білорусь до РФ у листопаді 2009 р. із пропозицією вживати в її назві форму рос. *Беларусь*, а не *Белоруссия* (варіант *Беларусь* розцінюється як єдино прийнятний особливо в білоруських національно-патріотичних колах, тоді як *Белоруссия* вважається «колоніальною» назвою).

3.3. Це вплив української культурно-мовної основи у практикуванні, зокрема, звертань / іменувань з *пан / пани* як формули ввічливості, що стало простежуватися поряд з *господин / госпожа*, причому щодо не тільки україномовних осіб: «...хочу поблагодарить *пана Швеца* [головного редактора газети] за ту большую работу...» (з матеріалів прямої радіолінії в редакції газети «Факты и комментарии» (14.07.2000).

У російській мові України набула поширення також формула «*пан (пани)* або в калькованій формі *господин (госпожа)* + особове ім'я», яка стала практикуватися у звертанні насамперед до україномовних осіб: *Господин Вячеслав!* (звертання до В. Чорновола), *Уважаемый пан Николай* (звертання до М. Плав'юка, голови ОУН). Звертання «*пан Александр (Олег і т. ін.)*» практикував у спілкуванні з громадянами України (незалежно від того, якою мовою розмовляв гість передачі) відомий російський тележурналіст Дм. Кисельов у своїй щотижневій українській програмі «Подробно» на т/к ICTV у 2002–2005 рр. (Як відомо, ця формула мовного етикету викликає до себе неоднозначне й навіть критичне ставлення в межах самої української мови).

3.4. Це досить частотні вияви випадкового, неусвідомлюваного ненормативного калькування українських слів і зворотів (часто це відбувається внаслідок переважного використання української мови як державної в офіційно-діловій, законодавчій, освітній сферах, звідки беруться ті чи інші зразки): «Только США поставили нам знаменитых куриных *бедрышек* на 63,6 млн.» (Нез., 6.11.1996) — очевидно, калька з *курячі стегенця*, пор. звичайне рос. «куриные окорочка»; «...потребитель имеет право требовать *безоплатного* (замість *безвозмездного*) устранения этих неполадок» (журн. «Теленеделя», 1997, № 18); «избрать *предупредительную* (пор. укр. *запобіжний*) меру содержания под стражей» — замість «меру пресечения» (СН, 22.10.2002) та багато інших.

3.5. Це дедалі помітніші випадки непоодиноких українських лексичних вкраплень у структурі російського мовлення в Україні, що стають певним аналогом (не таким, звичайно, масовим) українсько-російського «суржику». Це в основному вкраплення одиниць офіційно-ділової лексики, навіть у мовленні державних службовців, політиків (особливо помітні в мовленні російськомовних депутатів ВР з огляду на публічність діяльності останніх), але також уже певні клішовані звороти та окремі лексичні одиниці української літературної мови в цілому. У ЗМІ особливо часто в цьому зв'язку наводяться уривки з виступів М. Азарова, наприклад: «АЗАРОВ М. Я. [тоді — перший віце-прем'єр-міністр уряду]: ...Владимир Михайлович, *шановни народни депутаты!* Я вас просил проголосовать *высновки и пропозиции* бюджетного комитета с учетом *змин*, вне-

сенных керивныками фракцій» (уривок зі стенограми засідання ВР: СН, 28.10.2003). Достатньо помітно це явище простежується в мовленні російськомовних у побуті учнів, що навчаються в школах з українською мовою викладання, наприклад: «А дев'яте завдання ты уже сделала?». Не завжди перекладаються нові аббревіатури: наприклад, ПДВ (податок на додану вартість) — замість НДС (налог на добавленную стоимость).

3.6. Функціонування російської мови в умовах уже самостійної української держави з державним статусом української мови, звичайно, не може не посилювати її специфіки на тлі російської літературної мови метрополії, додаючи до її вже звичного портрета¹⁶ все нові й нові особливості, зумовлені «притягуванням» з боку України та української мови. Це, зокрема, як відзначалося вище:

¹⁶ Специфіка російської мови України визначається як певною сукупністю фонетико-інтонаційних особливостей (не всі вони, однак, виявляють суто українську специфіку в загальних межах «південноросійської» мови; деякі з них спільні з фонетичними особливостями російської мови в Білорусі), так і наявністю конкретних українських запозичень на різних мовних рівнях (див., наприклад: Культура русской речи на Украине.— К., 1976.— 356 с.; Кононенко В. И. Функционирование русского языка на Украине // Вопр. языкознания.— 1985.— № 5.— С. 25–34; Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (спроба сучасного синтезу).— К., 2006.— С. 221–224). Це, зокрема, відсутність вибухового [g]; часто непом'якшення губних у кінці складу (слова); непослідовне оглушення дзвінкх у кінці складу (слова); нерідко перехід [в] у [ʏ] у кінці складу (слова): [обстаноўка]; інтонаційна плавність висловлення і менша наявність редукованих форм слів; характерні випадки ненормативного наголошування: *цїган, шелкбвица, верба, стбляр, приданое*, род. в. *сбма, баранб*, ор. в. *бурьянбм, сельским гбловам, перед гбловами* (про осіб) та ін.; фонетичні українізми: *шо* замість *что* [што], частка *та* замість *да*: *А шо такое?, Та ты шо?*; граматичні українізми (представлені менш регулярно): відмінювання українських прізвищ та імен на -о: *улица, театр Франка*, род. мн. *гривень* (від *гривня*); менша вживаність коротких форм прикметників у предикативній позиції; деякі відмінності в словозміні дієслів: нак. сп. (*не*) *ездь* (від *ездить*), *поедь, крой* (від *кроить*), у мовленні осіб з гіршим володінням нормами російської мови — також у формах дійсного способу: *мы хочем, они бежат* і под.; відмінності у формах синтаксичного керування: *скупать за кем, смеяться с кого, спрашивать за сына*; сплутування у вживанні прикметників *из* і *с*: *выйти с дома, со школы*, так само у префіксах: *с-под земли* (втім, це явище відоме в російському просторіччі й поза межами України); субстантивовані форми *мой малбй, моя малбя* — про дітей; особливості лексико-семантичного слововживання: *одолжить* «кузяти в борг» (замість *занять* — за зразком *позичити*), *свах* вживається і замість *рос*. літ. *сватья*, сплутування паронімів: «Я вас *проведу* (замість *провожу*) додому» та ін.; слова дитячої мови: *доця, вава, кака* тощо; пестливі форми на зразок *цибулька, сальцо* і под.; у побутовій лексиці: *подчерёвина* (літ. *пodbрюшина*), *пигьнка* (варена кукурудза (в качачах)) (на півдні України), особливо в назвах предметів традиційного сільського побуту, в назвах деяких поширених рослин (*грицьки, чернбровиць, смерека*); звичайно ж, етнографічна лексика та географічні і територіально-адміністративні назви: *вечеря* (на Різдво), *щедровать, паска*, пестл. *пасочка* (рос. *кулич*), часто *Паска* і в значенні «Великдень» (обрядовість свят Різдва і Великодня в Україні і Росії взагалі, як відомо, істотно різниться), *рушник* (весільний, великодній тощо); *колыба*; у дитячих лічилках: «*Энькы, бэнькы* ели вареники...»; *Першотравенск, Зализничный район, Перёсынь* (район Одеси — з українським наголошуванням; у розмовному мовленні міста вживається також у формі чол. р.: *до Пересына*); у неординарних випадках більшої номінативної зручності (*шухлядка*) або виражальної можливості (*гаплык* у значенні предикатива «кінець, смерть») українського слова; у стильовому плані — використання українських «народних» вкраплень як мовна гра для створення ефекту простоти мовлення, «демократизму» мовця (там, де в російській мові метрополії використовуються просторічні та діалектні одиниці): *Здоровенькі були!, ой лишенько!, хай воно сказиться, чи шо* і под. (пор. так само при стилістичному вкрапленні білорусизмів у російській мові Білорусі: *Мечковская Н. Б. Постсоветский русский язык: Новые черты в социолингвистическом статусе // Мячкбўская Н. Мовы і культура Беларусі.— Мінск, 2008.— С. 189*). Загальне враження в носія «великоросійського» варіанта літературної мови від фонетичного образу разом з граматичними особливостями «українського» варіанта російської мови (звичайно, в його масовому, а не «елітному» вияві) є, очевидно, подібним до його уявлення про російське просторіччя.

а) наявність нової (новоактуалізованої) суспільно-політичної лексики, відсутньої в російській мові метрополії, частина якої важко піддається перекладу на російську або взагалі вживається без перекладу: *паювати, державотворення, державотворчий, розбудова, розбудовний, Верховная Рада, територіальна громада, голодомор, «вигуки соціального протесту» ганьба і геть* та ін.;

б) наявність відсутньої в російській мові метрополії лексики з польської та західноєвропейських мов, засвоєної через посередництво української мови: *симпатик, каденція, политикум, бизнесовый* та ін.;

в) більша, ніж у російській мові метрополії, «українізація» українського ономастикону: *Ривне, Чорновил* та ін.;

г) активізація російсько-українського «суржику»;

г) серед політичних моментів прагматики російської мови України — частіше вираження переважно «українського» ставлення до ключових мовних знаків нового державного статусу України: незловживання вже досить звичним у сучасній Росії штампом — іронічним уживанням назви *Україна* разом з означеннями *самостійний, незалежний* або рос. *независимый*; уживання слова *Україна* з прийменником «в», а не «на» (за межами, звичайно, дискурсу принципів прибічників російської культурно-мовної або політичної орієнтації);

д) інший прагматичний момент — значно більша готовність порівняно з російською мовою метрополії до вияву політкоректності в реагуванні на заклики з боку інших колишніх «національних» республік СРСР до запровадження нових, приведених у більшу національну відповідність форм найменувань цих країн та їхніх столиць: *Беларусь, Молдова, Кыргызстан, Таллінн* та ін.; навпаки, небажання запроваджувати «оновлені» в сепаратистськи настроєних автономних республіках Грузії й санкціоновані в РФ форми *Цхинвал, Сухум*;

е) активізація не тільки в українському, а й у частині російського дискурсу України вживання щодо «російських» росіян пейоративної назви *москаль*: див. п. 4 (як реакція на узвичаєну з російського боку назву *хохол*).

Тенденції до «відштовхування» від впливу з боку української мови, які, природно, не могли не активізуватися в російськомовному середовищі України в зазначений період, виявляються насамперед у негативному реагуванні на звуження соціальних позицій російської мови в країні, що є неминучим наслідком розширення соціального статусу української мови. Критичні або й різко негативні публічні оцінки щодо впливів з боку української мови на корпус російської мови в Україні стосуються насамперед російсько-українського «суржику» як досить характерного явища в мовленні російськомовних у побуті дітей, що виховуються й навчаються в україномовних дошкільних та шкільних закладах, і невміння їх грамотно писати російською мовою, а також «ономастичної асиміляції» росіян в Україні: див. п. 5 (хоча, на думку багатьох критиків такої «асиміляції», українські імена в російському мовленні мають, як і раніше, русифікуватися); у певних колах — також деяких форм і конструкцій (*гривня, в Україне*), що не можуть бути прийняті російською мовою.

У визначенні мовного статусу структурно-функціонального різновиду російської мови в країнах — колишніх республіках СРСР позиції дослідників істотно розходяться: від категоричного заперечення того, що очевидна й загалом немінуча варіативність загальноросійської мови в інших державах під впливом як позамовних (наявність уже не просто «країв», а сформованих окремих держав), так і власне мовних (впливи з боку відповідних національних мов) чинників має обов'язково приводити до формування певних відносно самостійних

мовних утворень, і, більше того, наполягання на тому, що така варіативність має обов'язково усуватися відповідними заходами пропаганди культури мови й цілеспрямованою мовною політикою¹⁷, до визнання їх певними ідіомами — варіантами російської національної і літературної мови. У межах останньої позиції погляди знову не збігаються — з визначенням таких варіантів російської мови як регіональних (територіальних)¹⁸ або ж, радикальніше, — як національних¹⁹.

Статус національного варіанта мови передбачає, як відомо, не тільки наявність певної сукупності відмінностей у корпусі та функціонуванні відповідного ідіому на тлі мови метрополії (яким має бути цей набір відмінностей, також є питанням неоднозначним), а й переконаність його носіїв у тому, що вони спілкуються хоча й «не такою», але також «правильною» мовою (а в ідеалі — мовою, яка вже значною мірою спирається на власну кодифікацію)²⁰. Про наявність обох цих передумов для характеристики «української» російської мови як одного з національних варіантів загальноросійської мови можна говорити насамперед щодо її лексичного рівня, особливо з увиразненням в описуваний період його вже не просто регіональної, а саме «державної» української специфіки і значним посиленням впливів на її корпус з боку української мови. Про це свідчать і відзначені нові прагматичні аспекти «української російської». Однак відхилення від «великоросійської» мовної норми на рівнях фонетики і граматики (крім, звичайно, конструкції «в Украине»), звичайні і в усному мовленні інтелігентних людей, є радше узусом, а не власне нормою. Під час публічного спілкування, наприклад, державних діячів з України (російськомовних у побуті) з їхніми колегами із РФ відмінність російського мовлення в устах представників української сторони на тлі мовлення росіян може бути, як видається, однією з причин їх недостатньої впевненості в своїй мовній компетенції й навіть «комплексу провінціала» (з чотирьох Президентів України — двох з базовою українською і двох з базовою російською мовою — Л. Кучма, російськомовний у побуті, намагався спілкуватися «великоросійською» літературною мовою). Працівники нової сфери приватного підприємництва (торгівлі, закладів громадського харчування, розважальних закладів, банків тощо), прагнучи мати вигляд цілком респектабельних у всьому, помітно частіше порівняно як з попереднім, ще радянським періодом функціонування цього сектору суспільного життя, так і з сучасною діяльністю державних (комунальних) установ і закладів намагаються користуватися саме кодифікованою російською мовою, а не її «українським» ва-

¹⁷ Це ортодоксальна платформа, прийнята ще в СРСР, яка виразно представлена і в сучасній російській соціолінгвістиці. Див., зокрема: Белоусов В. Н. Русский язык в коммуникативном пространстве Евразии (по материалам Базы данных о функционировании русского языка в межнациональном общении в странах СНГ) // Этнокультурное взаимодействие в Евразии : В 2 кн. — М., 2006. — Кн. 2. — С. 105–116. Див. також: Млечко Т. П. Единый, но разный : Региональная специфика русского языка вне России // Президиум МАПРЯЛ: 2003–2007 : Сб. науч. тр. — СПб, 2007. — С. 159–175.

¹⁸ Див., наприклад: Крысин Л. П. О варьировании русского языка в инонациональных условиях // Крысин Л. П. Русское слово, свое и чужое : Исследования по современному русскому языку и социолінгвістике. — М., 2004. — С. 404–410; Кошман Н. Н. О вариативности в русском языке // Лінгвістика. — Луганськ, 2008. — № 1. — С. 14–21.

¹⁹ Див., наприклад: Синочкина Б. М. О некоторых региональных особенностях русского языка в Литве // Языкознание. — Вильнюс, 1989. — № 2. — С. 75; Русский язык в межнациональном общении : Пробл. исслед. и функционирования. — М., 2001. — С. 151; Мечковская Н. Б. Постсоветский русский язык... — С. 186–190; Мусієнко В. П. Знач. праця. — С. 43, 54; Рудяков А. Украинский вариант русского языка: мифы и реальность // Культура народов Причерноморья. — 2008. — № 142. Т. 1.

²⁰ Пор., наприклад: Домашнев А. И. К истории создания концепции национального варианта языка // Вопр. языкознания. — 1988. — № 5. — С. 96–196.

ріантом (або навіть «суржиком»). Таким чином, російською літературною мовою в сучасній Україні користуються не тільки «професійні» її носії (викладачі, диктори, актори та ін.). На сьогодні є більше підстав розглядати «українську російську» як поки що ідіом проміжного типу між регіональним і національним варіантами російської мови.

4. «Хохол» і «москаль»²¹. У російській мові метрополії та в українській мові активізувалося вживання традиційних «неофіційних» найменувань українців і росіян відповідно рос. *хохол*, мн. *хохлы* (причому не тільки щодо етнічних українців, а й ширше — щодо населення України) і укр. *москаль*, мн. *москалі* (навіть у російському мовленні в Україні — безперечно, як реакція на активізацію рос. *хохлы*) щодо росіян, які живуть у Росії. Наприклад, скандування російських і українських (російською мовою) уболівальників під час футбольних матчів між командами України і Росії: «Дави хохлов!», «Бей хохлов!» — «Дави москалей!», римівка «Бей, бей москалей!»²².

На побутовому рівні, у друкованих ЗМІ Росії, навіть цілком «серйозних» (у виданнях з РФ, зареєстрованих в Україні: КПвУ та ін., така практика, звичайно, не простежується), у художніх творах співіснують дві стилістично-оцінні лінії у вживанні слова *хохол* — зверхньо-поблажлива (як звичайно видається самим росіянам, що практикують таке слововживання, — просто неофіційна й навіть дружня)²³, наприклад: «Спасибочки канадским братьям-хохлам» — про канадських українців (КП, 19.06.1993), «— Хохлы тоже нормально действовали» —

²¹ Член цієї опозиції *хохол* протягом XIX–XX ст. поширився з російської мови й до мов інших народів Російської імперії, а потім СРСР. Ополит же *москаль*, як відомо, ще яскравіше представлений у польському негативному стереотипі росіян (див., наприклад: *Keipiński A. Lach i Moskal : Z dziejów stereotypu.*— Warszawa ; Kraków, 1990.— 221 s.), поширившись і в сусідніх слов'янських та в литовській (*maskolius*) мовах.

²² Ось оцінка українського спортивного коментатора: «Могу свидетельствовать: никогда еще футбольное противостояние России и Украины не доходило до нынешнего уровня враждебности. Помню очень давнее открытое письмо группы украинских писателей о том, что при трансляции матча ЦСКА с “Динамо” (Киев) с трибун явно проходили в эфир выкрики “Бей хохлов!”. К сожалению, издавна в России не знают другого названия для людей из Украины. Чего стоит невинная шуточка в московской печати перед матчем Россия — Украина: “Бей, Хохлов (прізвисьце відомого російського футболіста.— О. Т.), спасай Россию!” Не знают, не ведают также, что именовать украинца “хохлом” так же неприлично, как называть, уж извините, еврея “жидом”» (*В. Маевский. Великое противостояние.*— СН, 29.02.2000).

²³ У сучасній російській мові така конотація слова *хохол* була й лишається досить традиційною, причому не тільки в розмовній мові звичайних росіян, але і в мові інтелігенції, у письменників: «Помню, министр Фурцева ко мне... за столом обратилась однажды: “Ну как там хохлы поживают?” А я не сдержался и поправил: “Не хохлы, Катерина Алексеевна, а украинцы!” “Да-да, конечно, украинцы. Прекрасные у вас песни» ([Інтерв'ю з відомим українським співаком Дмитром Гнатюком].— КП, 28.04.1993); у тому числі й щодо себе (у мовленні росіян — українців за походженням): «С Сергеем Федоровичем [Бондарчуком] мы, как два хохла, постоянно подшучивали друг над другом» (відомий російський актор і режисер М. Губенко, 1996). Якщо в сучасних словниках української мови (у СУМ, а за ним — і в новіших словниках) слово *хохол*, як і *кацап*, подається як зневажлива назва (*москаль* — як застаріле), то сучасні словники російської мови подають *хохол* без знижувальних ремарок: «устарелое и разговорное» (Ож., с. 868), «разговорное, первоначально уничижительное» (БТСРЯ, с. 1453), подібним чином — і в найавторитетнішому словнику російської мови радянського часу: «первоначально уничижительное, затем шутливое, фамильярное» (ССРЛЯ, т. 17, с. 427) (на відміну, наприклад, від довоєнного ТСРЯ, т. 4, с. 1184: «дореволюционное разговорное шутливое, бранное: В устах шовинистов-великоросов — украинец»), тоді як *москаль* і *кацап* — як «пренебрежительное» і «презрительное». Хоча в російському суспільстві існує, звичайно, й інший погляд на це питання: «...только расист станет называть другой народ или народы “чучмеками” (“жидами”, “кацапами”, “хохлами” и т. д. и т. п.)» (Вл. Познер. Два взгляда.— Дружба народов, 1998, № 10, с. 181).

офіцер російського Чорноморського флоту про дії севастопольської прокуратури України (т/с «Неотложка», т/к НТВ, 5.02.2007) — і різкіша, зневажлива. Остання конотація посилюється разом зі зростанням частотності публічного вживання слова *хохол* (*хохлы*) у контексті певних політичних подій, коли українці, на думку представників певних російських кіл, намагаються діяти надто самостійно або й на шкоду росіянам і Росії. Наприклад, під час акцій протесту у Львові та інших містах Галичини влітку 2000 р. у зв'язку з убивством композитора І. Білозора проти домінування в ефірному просторі регіону російськомовних естрадних пісень, а в торгівлі — російськомовної літератури: «Террор на Україні: *Хохлы-фашисты* уничтожают русских звезд» (див.: Урок української, 2000, № 9, с. 60), під час і після подій навколо о. Тузла в Керченській протоці восени 2003 р., збройного конфлікту між Грузією і Росією через проблему Південної Осетії в серпні 2008 р.²⁴

У свідомості самих етнічних українців, у тому числі й україномовних, емоційно-оцінний комплекс слова *хохол* (частіше *хахол*, за звучанням цього слова в російській мові) також достатньо виразно розпадається на два конотативні співзначення. Частина «простих» українців за інерцією продовжує себе так («по-простому») іменувати, вживаючи цю назву як нейтральну, пор., наприклад: «На ринку в місті Вугледар на Донеччині поміж безіменних крамничок красується одна-єдина з яскравою вивіскою — “*Хохлушка*”. Ми... опитали з десяток перехожих, як вони ставляться до такої назви. Усі сказали: “Нормально. Ничего оскорбительного. Кто как хочет, так и называет”. Коли ж я питав: “А якби магазин називався “*Кацапка*” або “*Жидівка*”, то відповідали: “Это было бы нехорошо”. А якийсь чоловік навіть сказав, що на території Росії... “*хохлушка*” — це “знак якості”. “*Хохлушка*” в Росії — це дбайлива господиня, добра кухарка.

²⁴ За свідченням літописця, слово *хохол* викликало різке неприйняття з боку українського козацтва: «В бытность... казаков в походах вместе с стрельцами и сайдачниками российскими терпели они от сих солдат частые и язвительные насмешки по поводу бритья своих голов. Солдаты оные, бывши еще тогда в серых зипунах и в лычяных лаптях, небритыми и в бородах, то есть во всей мужичьей образине, имели, однако, о себе непонятное высокомерие или какой-то гнусный обычай давать всем народам презрительные названия, как-то *полячки*, *немчурки*, *татарышки* и так далее. По сему странному обычаю называли они казаков *чубами* и *хохлами*, а иногда и *безмозглыми хохлами*, а сии сердились за то до остервенения, заводили с ними ссоры частые и драки, а наконец нажили непримиримую вражду и дышали всегдашним отвращением» (История руссов, или Малой России.— М., 1846.— С. 145); з не меншим сарказмом — про події 1708–1709 рр., коли жителі України приводили в розташування російських військ полонених шведів: «...давали ему жалованье, сначала деньгами по несколько рублей, а напоследок по чарке горилки с привеством: “Спасибо, *хохлёнок!*”» (с. 209). М. І. Костомаров відзначав (1861 р.): «Странно было бы думать о возможности принятия этого насмешливого прозвища за серьезное название народа — все равно, как если бы англичанин прозвище Джона Буля сделал серьезным именем своего племени. Но... не только великоруссы называют южноруссов *хохлами*, но и сами последние нередко употребляют это название, не подозревая уже в нем ничего насмешливого; впрочем, это только в восточном крае пространства, населенного южноруссами» (*Костомаров Н. И. Две русские народности.* — К.; Х., 1991. — С. 22). На території підросійської України ця назва поступово стала звичною (не останньою мірою, зрозуміло, через відсутність протягом тривалого часу загальноприйнятого етноніма для українців), пор., наприклад, у спогадах О. Довженка про дитинство: «— Тату! — Що, синку? — Що там за люди пливуть? — То здалека, орловські. Руські люди, з Росії пливуть. — А ми хто? Ми хіба не руські? — Ні, ми не руські. — А які ж ми, тату? Хто ми? — А хто там нас знає. Прості ми люди, синку. *Хохли*, ті, що хліб обробляють. Сказати б, мужики ми...» (Зачарована Десна). На Правобережжі ж це слово не сприймалося довше, пор.: «В тій стороні українці себе не забувають, і хоч що кажи, не розсердиш так, як словом “*хахол*”» (*А. Свидницький. Люборацькі*). Докладніше про історію вживання цього слова див.: *Наконецний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями.* — Л., 2004. — С. 308–326.

...Нам сказали, що пані NN (власниця.— О. Т.) — українка» (В. Овсієнко. Синдром «недоукраїнця»). Однак дедалі більше поширюється неохвальне й різко критичне ставлення до такої «етнічної» назви. Так, в українській пресі (не тільки в україномовних, але і в російськомовних виданнях) друкуються матеріали з розповідями про життя або перебування українців на заробітках у Російській Федерації, яких там називають «*хохлами*» (навіть представники влади, працівники міліції), листи з протестами проти цього самих українців з РФ: «Хочемо жити на рідній землі, спілкуватися рідною мовою. Ми не хочемо бути “*хохлами*”. ... І таких, як ми, багато» (ЛУ, 13.02. 1992). Робляться зіставлення конотативних характеристик цього слова та інших «неофіційних» етнонімів з підкресленням принципової тотожності між цими випадками: «У магазині... по вулиці Сумській на вітрині з'явилися новинки, що біля них стовбичить молодь і регоче: “Удостоверение жулика”, “Удостоверение слюсаря-гинеколога”. І тут же — “Удостоверение хохла”. Ми запитали завідувача магазину: — А “Посвідчення кацапа” у вас також є? — Той швидко зорієнтувався, наказав прибрати “смішне” посвідчення» (Т. Земляна, А. Пилипенко, Харків.— Нар. газ., 1997, с. 42). Щодо *хо(а)хол* як самоназви й більше того — навіть самоусвідомлення для певної частини українців, то в середовищі свідоміших верств українського суспільства дедалі виразніше виявляється гірко-іронічне та відверто зневажливе ставлення: «...Хохол — жираф? / Доходить пізно до хохла! / Така вже нація пішла» (І. Драч); «Я — малорос, хахол-мазниця, / Мене ви як завгодно звить, / Робить із мене турка, німця, / Лиш українця не робить. / Бо для Москви було та й буде, / З якої б не пішли ноги,— / Всі малороси — рідні люди, / Всі українці — вороги!» (Д. Павличко); «...не виводиться поки що у нас тип, для позначення якого знаний наш письменник Віктор Міняйло пропонує... вживати слово-гібрид *хохлуй*, що утворене від двох слів — *хохол* і *холуй*»²⁵.

Активізація слова *москаль* (з походження полонізму) з конотацією неприязні відбулася в цей час в одному ряду з актуалізацією деяких інших слів з регіону колишньої підпольської України, істотно потіснивши в опозиції з *хохол* слово *кацап*, яке значно частіше вживається в розмовному мовленні населення колишньої підросійської України, особливо Лівобережжя. (Образливіше *кацап* при цьому не активізувалося, очевидно, насамперед тому, що має суто етнічну, а не етнічно-державну спрямованість і вживається на позначення й тих етнічних росіян, що живуть в Україні: це давні переселенці з Росії, що й тепер живуть компактно селами, та недавні прибульці з Росії, що помітно вирізняються на тлі «українських» росіян)²⁶. У загальноукраїнському масштабі воно актуалізувалося на межі 80–90-х рр., зокрема, в серії антиросійських, а також антиєврейських «галицьких» анекдотів з їхнім головним персонажем — тупим і кровожерливим ксенофобом «вуйком» та його репліками на зразок «потопити *москалів* у *жидівській* крові» (оскільки вістря глузування спрямоване тут не стільки на «москалів», скільки на самих «вуйків», виникають серйозні сумніви в тому, щоб виводити походження цих анекдотів з відповідних кіл саме проукраїнської, «галицької» орієнтації).

Проте це слово активізувалося також з іронічною конотацією (не тільки в самій Росії та в російському дискурсі в Україні, а й у певних україномовних ко-

²⁵ Погрібний А. Якби ми вчилися так, як треба : Розмови про наболіле.— К., 1999.— С. 119.

²⁶ Див. про вживання слів *москаль* і *кацап* в українській мові XIX — 1-й пол. XX ст.: Наконечний С. Знач. праця.— С. 192–204, 327–337.

лах) — це іронізування не стільки з самих росіян, скільки з традицій уживання цього слова (справжніх чи тільки приписуваних) у певних колах українського суспільства: «Кошмар для Києва: москаль и президент Крыма вместе» (КП, 23.03.1994, с. 1: підпис під фотографією, де зображені новообраний президент Кримської автономії Ю. Мешков, відомий своєю проросійською орієнтацією, і прем'єр-міністр місцевого уряду Є. Сабуров, громадянин РФ); «Незваний москаль гірший...» — замітка про бешкет московських уболівальників на одному з матчів у Києві (ГУ, 27.02.2001); іронізування з образу «клятих москалів», від яких нібито всі біди України: «Слоника замучили кляті москалі, / похилився хоботом слоник до землі...» (Юрко Позаяк. Дума про слоника); «— Чому в нас газ такий дорогий? — Бо москалі нас не люблять. — Чому бензину не вистачає? — Москалі нас не люблять. — А чому в нас дітей тепер менше народжується? — Я ж кажу, що москалі нас не люблять!» (жарт, який, здається, вперше пролунав у середині 90-х рр. від однієї з українських команд КВК — Клубу веселих і кмітливих). Можливо, що подібний іронічний підтекст покладено і в основу напису «Дякую Богу (Спасибі тобі, Боже), що я не москаль» на футболках та на шапочках для сауни, що їх стали продавати підприємливі торгівці на курортах, туристичних маршрутах у західному регіоні від початку 2000-х років, але це, звичайно, досить сумнівний гумор.

Значно також активізувалося в публічному використанні в Росії слово *сало* як метонімічний глузливий образ українців і України: «Крым отвернулся от сала» — про черговий конфлікт між Верховною Радою АРК і Києвом (КП, 9.08.1994), «Газ на сало не меняем!» — вигукування учасників невідомо ким зібраної акції протесту щодо політики України в газовому конфлікті з Росією біля посольства України в Москві (т/к НТВ, 29.12.2005), «Після футбольного матчу збірних України та Росії мій знайомий довго обурювався колофутбольним московським гвалтом. Найдошкульніше допекло йому, що українців називали “салоїдами”» (О. Шарварок. — ЛУ, 11.11.1999). О. Руденко-Десняк, голова національно-культурної автономії українців у РФ, щодо цього зауважив: «...И к вопросу о сале. Сала в российских СМИ гораздо больше, чем украинцы съели за всю свою историю». У сучасному українському мовному просторі під таким потужним впливом уживання слова *сало* як атрибута мовного образу українця також стало помітно частотнішим (в анекдотах, у жартах про те, що «сало — це український наркотик», «сало — це український снікерс»). На основі цього слова створюються каламбури: «Сало-Барбара» — під такою назвою в пародійній формі на зразок «мильної опери» (пор. популярний американський телесеріал «Санта-Барбара») в інформаційній програмі «Время на російському т/к «Первый канал — Всемирная сеть» (25.06.2006) було подано черговий сюжет про поточні події в Україні. Існує вже кліше «Хто з'їв моє сало?!»: «Тепер руховці уже не кричат: Кто съел мое сало?!» (В. Жириновський — під час телемосту Україна — Росія: т/к «1 + 1», 23.03.2002). Саме слово *сало* слід було вписати в клітинки кросворда як відповідь на питання «Любовь малороса» (газ. «Московский комсомолец», 3.09.1998)²⁷.

5. «Ономастична асиміляція»: за і проти. Загострилася проблема відтворення як імен українців засобами російської мови, так і імен росіян українською мовою (причому остання — з погляду певних кіл не тільки української, але й російської орієнтації). За міжнародними нормами, які юридично закріплені вже і у відповідних нормативних актах України (у досі чинному законі «Про мови в

²⁷ Див.: Погрібний А. Знач. праця.— С. 117.

Українській РСР» 1989 р., ст. 39, у законі «Про національні меншини в Україні» 1992 р., ст. 12), громадяни України мають право іменуватися згідно з національними традиціями, а їхні імена з метою збереження їх самобутності «передаються з національної мови українською мовою у транскрипції». Але за наявною в Україні, Росії та Білорусі практикою, коріння якої сягає ще часів царської Росії з її прагненням до повнішого «обрусіння» «інородців», особові імена спочатку українців і білорусів у російській мові, а за цим зразком і імена росіян в українській і білоруській мовах стали відтворюватися в кожній з цих мов шляхом добору національного варіанта відповідного імені, наприклад: укр. *Олексій, Олена* — рос. *Алексей, Елена*²⁸. (Винятком з цього є імена деяких відомих діячів української і білоруської культур, які в російській мові відтворюються шляхом транслітерації: *Павло [не Павел] Тычина, Микола Бажан, Михайло Стельмах, Олесь Гончар, Михась Линьков, Алесь Адамович* та ін., а також, хоч і непослідовно, такі прізвища діячів української культури, як *Микола Вороній, Микола Хвильовий, Яков Степовой / Степовий*; характерно, що імена діячів російської культури в українській мові в радянський час передавалися на загальних підставах — безперечно, з метою недопущення щодо них подібних елементів національної «екзотики»: *Михайло Лермонтов, Микола Тихонов* та ін.).

Ця практика, юридично не санкціонована²⁹, триває і в сучасній Україні (як і в Росії), у тому числі в офіційній документації (в обов'язковій російськомовній частині ряду особових документів — паспорта та ін.). Однак на рівні громадського обговорення у відповідних колах як української, так і російської культурно-мовної орієнтації почастишали заклики до відмови від неї з метою збереження національної ідентичності як українців, так і росіян; з українського боку це водночас і протести проти «продовження русифікації українського народу», його «колоніальної залежності». У мовній практиці це реалізується у відмові від заміни (перекладу) особових імен і в спробах відтворення імен та прізвищ максімально ближче до мови-оригіналу.

Так, українець *Іваненко Микола Сидорович*, згідно з цими поглядами, має бути в російській мові *Иванэнко Мыкола Сыдоровыч*, а росіянин *Сидоров Пётр*

²⁸ Факт, що така практика націоналізації особових імен і прізвищ східнослов'янських народів була запроваджена саме в Росії, в російській мові, слід підкреслити не тільки як історичну даність, але і з огляду на те, що останнім часом у зв'язку з розширенням діапазону суспільного функціонування української мови стали поширюватися (не тільки в певних колах українського суспільства, але і в Росії) твердження про «насильницьку українізацію» в сучасній Україні імен і прізвищ росіян, про їх «ономастичну асиміляцію» (причому протести з Росії розносяться по світу, звичайно, значно гучніше й ширше, ніж з України). Розпочавшись ще з 2-ої пол. XVII ст., русифікація української онімії охопила за три століття якнайширші шари антропонімів (аж до випадків на зразок *Алейников* — звичайно ж, від *Олійник, Астапенко*, пор. *Остап, Немченко*, пор. *німець, Черненко*, пор. *чорний, Кірпа, Кривонос, Коваленков, Шевченко*; письменник *Василий Нарезжний, Забела-Врубель*, княгиня *Палей* і под.; відомий партизанський командир С. А. Ковпак ще на початку війни іменувався в радянських документах як *Колтак*, звідки й німецька форма *Kolpak*) і топонімів (аж до випадків на зразок *Барвенково* — назва міста, хоча рослина — *барвінок, Казатин* — при укр. *Козятин*). Укр. *Білогородка, Вороніж* (населений пункт у Сумській обл.), *Володимир-Волинський* стають у російській мові *Белгородка, Воронеж, Владимир-Вольинский*, тоді як рос. *Белгород, Воронеж, Владимир* липаються в українській мові як *Белгород, Воронеж, Владимир*; укр. *Бідний* (прізвище) — рос. *Бедный*, тоді як рос. *Бедный* — укр. *Бідний*.

²⁹ Пор. спробу закріплення такої практики в одному з останніх проектів «Українського правопису»: «За усталеною традицією імена та імена по батькові росіян і білорусів передаємо українськими відповідниками, пор.: *Александр Сергеевич Пушкин* — *Олександр Сергіювич Пушкін, ...Анатоль Цітоў* — *Анатолій Титов*» (Український правопис : Проект найновішої редакції. — К., 1999. — С. 174).

Иванович — в українській мові *Сідоров Пьотр Івановіч*³⁰. Газети подають листи читачів такого, наприклад, змісту: «Серед українців є у Кривому Розі М. М. Щербак, він добився, що в нього в паспорті по-російськи записано: *Мыкола Мыкытовыч Щэрбак*. Борімся і ми, та слідом за Щербаком захистімо свої права на ім'я! ... Колоніальну систему перекладу імен слід усунути!» (В. Матеуш, м. Хмельницький. — УС, 28.01.1999). У новій редакції довідника «Власні імена людей» у розділі «Основні правила відтворення українських прізвищ російською мовою» після примітки: «Слід зауважити, що в сучасній мовній практиці російських видань (в Україні. — О. Т.) спостерігаємо тенденцію до послідовного збереження особливостей звучання українських прізвищ» до деяких правил подано доповнення на зразок: рос. *Вишняк, Прилипка, Смолич* і т. ін., але можна й *Вышняк, Прылыпко, Смолыч* і т. ін., *Бережной, Кошевой* і т. ін., але можна вже й *Бережный, Кошевый* і т. ін., *Олейник, Стрелец, Твердохлеб* і т. ін., але «нині все більше носіїв таких прізвищ віддають перевагу» варіантам *Олейник, Стрелец, Твердохлеб* і т. ін., *Бескровный, Бессмертный* і под., але намічається тенденція до *Безкровный, Безсмертный* і под.³¹ У російськомовній літературі й ЗМІ в Україні в контекстах з цілком серйозною тональністю також почастишали випадки транслітерації російською мовою імен і прізвищ українців: «*Мыкола Удовиченко, генерал-хорунжий УНР*», «*Наталія Кобринська, українська письменниця*», «*Яков Степовый, украинский композитор*» (СН, початок 2000-х рр.), *Мыкола / Микола Вересень, Мыкола / Микола Канишевский* (обидва — популярні телеведучі), *Петро* Калнышевский, *Пылып* Орлик і под.

Аналогічні тенденції простежуються і в поданні імен та прізвищ росіян у деяких україномовних ЗМІ: *Владімір Путін, Нікіта Міхалков, Алексей Смірнов, Олег Дмитрієв*; «*Марія Фьодоровна, дружина царя Александра Третього, мати Ніколая Другого*» (т/к «5 канал», «Час», 28.09.2006) і под.; імена персонажів російського телефільму «Идиот» в українських субтитрах (т/к «1+1», вересень 2003 р.): *Настасія Філіпівна, Ніколай, Лев Ніколайович* та ін. У газетних матеріалах з листами читачів: «Я гадаю так: який би не був щирий і освічений українець і мовознавець, але якщо він вважає, що... російські власні імена обов'язково слід підміняти українськими (*Пьотр — Петро, Ніколай — Микола, Єкатеріна — Катерина, Павел — Павло, Анна — Ганна*), то це є раб, московський лакуза. Адже цими “перекладами” він підкреслює, що росіяни — це ті ж українці, що не відповідає дійсності» (П. Криця. Хто русифікує Україну? — УС, 30.10.1997).

Такі погляди знаходять підтримку і з боку частини українських мовознавців: укр. *Андрій* — рос. *Андрій*³²; «Невже із *Надежды Константиновны Крупской* і

³⁰ *Гожий А.* Про необхідність ліквідації свавілля в правописанні власних імен і прізвищ українською і російською мовами // Вісн. держ. ун-ту «Львівська політехніка». — 2000. — № 402 [Проблеми української термінології]. — С. 124–127.

³¹ *Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.* Власні імена людей : Словник-довідник. — К., 1996. — 2-е вид., випр. і доп. — С. 315–318. У деяких інших довідкових джерелах тенденція до збереження фонетико-граматичної специфіки української онімії виявляється ще ширше: укр. *Микола, Катерина* — рос. *Мыкола, Катэрына*, укр. *Білокінь, Андрій* (прізвища) — рос. *Билокинъ, род. -коня, Андрійив, род. -йива* і под. (*Бурячок А. А.* Українсько-російський транслітерований словник власних імен і найпоширеніших прізвищ. — К., 2001. — 167 с.).

³² *Русанівський В. М.* Як по-російському: *Андрей Бульба* чи *Андрій Бульба*, *Ефрем Гуска* чи *Охрим Гуска*? // Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»). — К., 1997. — С. 99–103. Пор. давніші міркування автора з цього приводу: особові імена не перекладаються, але для східнослов'янських мов існує можливість заміни національних форм імен: *Микола — Николай* та ін. (*Русанівський В. М.* Відповіді на запитання // Питання мовної культури. — К., 1970. — Вип. 4. — С. 96–97).

далі робитимемо українку *Надію Костянтинівну Крупську*, щоб вона не впізнавала себе в її українському мовному одязі! Чи не краще лишити її тим, ким *Надежда* була в себе на батьківщині? Тобто щоб росіяни лишалися росіянами (*Михайл, Філіп, Єкатерина*), як і поляки лишаются поляками, німці німцями, а французи французами без підшукування національних еквівалентів»³³; відприкметникові жіночі прізвиська українок мають бути по-російському не *Яблонская* і под., а *Яблонска*, як польські прізвиська: *Вежбицка* і под.³⁴ (у російській мові переважає все-таки варіант *Вежбицкая* і под.— *О. Т.*). Але водночас лунають протести проти таких пропозицій, причому з не менш патріотичних позицій,— як проти продовження «російщення нашої прекрасної солов'їної мови»³⁵.

У колах принципової російської культурно-мовної орієнтації в цій сфері, з одного боку, як реакція на відзначену вище дезінтеграційну тенденцію з боку кіл української орієнтації продовжується традиційна для них тенденція інтеграційного характеру — щодо збереження попередньої практики передавання імен українців у російській мові (з добром національного варіанта). Наприклад, у різко критичній рецензії на один підручник з історії України російською мовою: «...учебник крадет отчества у генералов, ученых и политиков. ...в русском тексте зачем-то украинизированы некоторые имена: не *Петр* Калнышевский, а *Петро*» (Федонин А., педагог. Підручник с майданом Незалежності и Товстой Могылой // ДКр., 3.02.2006). Але, з другого боку,— щодо традиційної практики заміни особових імен росіян українськими відповідниками — уже також окреслилася тенденція дезінтеграційного щодо української мови характеру, аналогічна до вищезгаданої тенденції з боку кіл української орієнтації, — небажання сприймати російські імена в українському варіанті: «...мальчик-одессит, нареченный родителями “Николаем”, ни в каких официальных документах не может называться “Миколой”, а новорожденный “Ефим” — “Юхимом” и т. д.»³⁶. У «Заяві про порушення права громадян України на національне ім'я [в іншому варіанті — з додаванням “і по батькові”]» Російського національно-культурного товариства Харківської області за підписом голови його правління М. П. Годунова, яка в 2-ій пол. 90-х рр. неодноразово надсилалася на адресу найвищих інстанцій державної влади в Україні, така практика кваліфікувалася як «асиміляція» росіян. Інтернетні сайти з проросійською політичною орієнтацією «Единое отечество», РІА «Новый регион» і под. на запит «ономастическая ассимиляция» подають факти такої «асиміляції», яка нібито стала особливо масовою в період обміну радянських паспортів на українські (хоча така практика оформлення двомовних документів існувала й у радянський час, просто на україномовну частину — як на додаткову — тоді мало звертали увагу), і випадки протесту проти цього на зразок: «Житель Харькова Александр Смирнов отстоял в суде свое имя как “Александр”, а не “Олександр”». Висловлюються протести проти подання імені етнічних росіян у латинській транслітерації в закордонних паспортах на основі не російської (*Aleksandr*,

³³ Чучка П. П. З приводу підготовки нової редакції «Українського правопису» // Український правопис: так і ні... — С. 37–38.

³⁴ Сербенська О. Про можливості мови і культуру слова // Урок української.— 2002.— № 3.— С. 13–14.

³⁵ Запорожець Максим (Демчук С.). Українізуймо російські імена // Наше слово.— Варшава.— 2003.— № 13 (30 бер.).

³⁶ Скалкин В. Л. «Перевести жителей города, региона, а тем более страны в целом на иной язык путем применения административных мер невозможно...» // Відродження.— 1994.— № 1.— С. 9.

Dmitriy та ін.), а української форми (*Oleksandr, Dmytro* і под.). Назвою відомої київської фірми пошиття готового одягу є «*Михайл* Воронін» (за ім'ям власника; у російському написанні це можна було б вважати просто логотипом). На нововідкритому пам'ятникові М. Булгакову в Києві на Андріївському узвозі фігурує напис «*Михайл* Булгаков». Крім прагнення до збереження національної самототожності росіян, така тенденція підживлюється, очевидно, й деякими іншими, менш виразними чинниками естетичного і под. характеру. Помічено, зокрема, що неохочіше погоджуються на зміну, наприклад, імен рос. *Анна* — укр. *Ганна, Елена* — *Олена, Кристина* — *Христина, Никита* — *Микита, Филипп* — *Пилип, Ефим* — *Юхим, Фома* — *Хома*. У зв'язку з протестом відомого російського естрадного співака Кіркорова його ім'я в українських ЗМІ, на гастрольних афішах подають як *Філін(n)*, а не *Пилип*.

Відомий російський ономаст, констатує, що «в последние годы на Украине проводится активная украинизация всего неукраинского (? — *О. Т.*), особенно русского. Хотя на Украине живут люди тридцати (? — *О. Т.*) различных национальностей, все они объявлены украинцами (?! — *О. Т.*), а их имена переписываются украинскими буквами, причем не просто транслитерируются или транскрибируются, но и заменяются современными украинскими именами исторически того же происхождения. Например, русское имя *Елена* записывается в документах *Олена, Алексей* — *Олексій, ... Анна* — *Ганна* и т. д. В результате человек теряет свое имя, инициалы, национальность», закликає Україну відмовитися від цієї практики і в українськомовних документах, наприклад, етнічного росіянина на ім'я *Белан Олексій Євгенійович* лишати це написання без змін, не переробляючи на *Белан Олексій Євгенійович*; так само, наприклад, *Веселовский*, а не *Веселовський* та ін.³⁷ Тим самим постійна й неминуча суперечність між нормами мови, звідки запозичується слово, і мови, в яку воно запозичується, однозначно розв'язується на користь першої, а права громадянина на іменування згідно з його національними традиціями захищено. Однак цей аспект мовної ситуації непокоїть російську сторону тільки в Україні, і нічого не говориться про те, що багато хто і з етнічних українців, проживаючи в Росії, також хотів би іменуватися по-російському, наприклад, *Билан* (а не *Белан*) *Олексій Євгенівич* або *Городецкий*, а не *Городецький*.

Сам факт незвичності, явної чужорідності в тканині українського тексту фонетичних і особливо графічних варіантів на зразок *Семьон Васильевич Григор'ев*, як і імен українців на зразок *Микола Мькытович Щэрбак* у російських текстах, можливо, з часом би поступово згладжувався, але він ускладнюється двома іншими факторами. Це досить висока частотність уживання в мовленні українців імен і прізвищ росіян (громадян як України, так і Росії), як і імен та прізвищ українців у російському мовленні в Україні (на відміну, наприклад, від імен поляків чи французів), що призводитиме до рясноти таких варваризмів як в усному, так і в писемному мовленні, і наявність в Україні значної частини російськомовних неросіян. Безперечно, має обов'язково братися до уваги волевияв самих носіїв відповідних імен і прізвищ. Але якщо в основу розмежування українсько- і російськомовних імен буде покладено мовний принцип, то російськомовні українці за своїми іменами стануть ніби етнічними росіянами, а члени однієї родини, одного роду в багатьох і багатьох випадках виявляться ніби чужими. Пор., наприклад, номінативне розмежування відомих у вітчизняній літературі батька

³⁷ *Суперанская А. В.* Знач. праця. Подібне твердження про етнічну та мовну асиміляцію росіян в Україні авторка висловлює в іншій праці й щодо періоду «українізації» 20-х рр.: «После революции во всех документах появилась графа “Национальность”, которую иной раз использовали с политическими целями. Например, всех родившихся на Украине записывали украинцами, хотя там жило до 30 разных народов» (*Słowińska onomastyka* : Encyklopedia : W 2 t.— Warszawa ; Kraków, 2003.— Т. 2.— S. 421).

й сина Гоголів у деяких виданнях: *Vasyl Hohol* і *Nikolai Gogol*³⁸. Проблема, таким чином, ще далека від оптимального розв'язання.

У період загострення політичної ситуації в країні внаслідок протистояння опозиційних Партії регіонів України та Комуністичної партії України, які спираються в основному на електорат Південно-Східного регіону, і лінії тодішнього державного керівництва України було зроблено спробу використати переклад власних назв з російської на українську мову з політичною метою. Напередодні виборів до ВР та місцевих рад у березні 2006 р., коли Центральна виборча комісія відповідно до чинного законодавства зобов'язала вести документацію українською мовою по всій країні, у виборчих комісіях Криму та (меншою мірою) Донбасу, де раніше це робилося російською мовою, списки виборців з їхніми адресами, тобто власні назви, стали перекладатися за допомогою комп'ютерних програм, призначених, зрозуміло, для перекладу апеллятивної лексики. У деяких ЗМІ відразу ж з'явилися публікації із заголовками на зразок «В Криму избиратель *Воробей* стал *Горобцом*», «*Цвях*, получите бюллетень! *Гвоздь*, до свидания!», де повідомлялося, що, наприклад, у Сімферополі *Скворцов* став *Шпаковим*, *Буря* — *Завірюхою*, *Кукушкин* — *Зозуліним*, *Кузнецов* — *Ковалем*, *Пуговкин* — *Гудзиковим*, *Апрельская* — *Квітневою*, в Євпаторії виборниця на ім'я *Мая* (так. — *О. Т.*) стала *Травнею*, а вулиця *Воровского* — *Крадіжною* (Сьогодні, 1.03.2006; ДКр., 10.03.2006). Цей факт глузливо коментувався в інформаційних програмах провідних російських телеканалів (наприклад: НТВ, «Сьогодні», 7.03, 25.03, 27.03.2006); знову виринули на поверхню відомі ще з періоду «українізації» 20-х рр. жарти щодо «норм» української мови, згідно з якими слід нібито перекладати, наприклад, *Александр Пушкин* — *Олекса Гарматник* і под. Чільні представники Партії регіонів у зв'язку з цим звинуватили владу не тільки в продовженні «насильницької українізації», але і в спробі у такий спосіб фальсифікувати вибори, оскільки люди з «українізованими» прізвищами та адресами, прийшовши голосувати зі своїми «власними» прізвищами в паспортах, не знайшли б себе у списках (наприклад, у виступах В. Януковича: т/к «5 канал», «Час новин», 4.03.2006, М. Азарова: т/к «Україна», «Програма максимум», 10.03.2006, Н.Шуфрича: УР-1, 13.03.2006). З боку ж представників провладних політичних сил лунали звинувачення у спробі фальсифікації виборів на адресу Партії регіонів, оскільки виборчі округи Донбасу та Криму перебували у сфері впливу саме її, однак ці роз'яснення не набували такого розголосу, як заяви їхніх опонентів. Перед самими виборами списки виборців у цих регіонах були відредаговані «вручну».

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АиФ	— Аргументы и факты (газ., Москва; варіант для України — з доповненнями: Укр., в Укр.).
БТСРЯ	— Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов.— СПб, 1998.— 1536 с.
ВЗ	— Високий Замок (газ., Львів).
ВК	— Вечірній Київ (газ.).
ВР	— Верховна Рада [України].

³⁸ Encyclopedia of Ukraine : In 5 vol. / Ed. by V. Kubijovyč.— Toronto, 1988.— Vol. 2.— P. 205, 63. Замість поки що узаконеного принципу відтворення українською мовою імен і прізвищ білорусів — як їх «українізації» (у російській мові відповідно «русифікації»), наприклад: *Олександр Лукашенко* (президент Білорусі, етнічний білорус, російськомовний), довелося б стати перед дилемою: *Аляксандр Лукашенка* (за етнічним принципом) або *Александр Лукашенко* (за мовним принципом).

- ГУ — Голос України (газ.; російськомовний варіант — з доповненням: рос. випуск).
- ДКр. — Донецкий криж (газ., Донецьк).
- ЗВУ — За вільну Україну (газ., Львів).
- КВ — Київські відомості (газ., україномовний варіант).
- Києв. вед. — Киевские ведомости (газ.).
- КП — Комсомольская правда (газ., Москва; варіант для України: КПВУ).
- КС — Кримська світлиця (газ., Сімферополь).
- ЛУ — Літературна Україна (газ.).
- МН — Московские новости (газ.).
- Нез. — Независимость (газ.).
- Ож. — *Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.* Толковый словарь русского языка.— М., 1999.— 4-ое изд., доп.— 944 с.
- Орф.-75 — Орфографічний словник української мови / За ред. С. І. Головащука і В. М. Русанівського.— К., 1975.— 856 с.
- РУС — Російсько-український словник : У 3 т.— К., 1970.
- РФ — Російська Федерація.
- СН — Столичные новости (газ.).
- СП — Слово Просвіти (газ.).
- ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка : В 17 т.— М. ; Ленинград, 1948–1965.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- т/к — телеканал.
- т/с — телесеріал.
- ТСРЯ — Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова : В 4 т.— М., 1935–1940.
- УМ — Україна молода (газ.).
- УРЕ — Українська радянська енциклопедія : В 12 т.— К., 1977–1985.
- УС — Українське слово (газ.).
- УТ — Українське телебачення (т/к).
- ФяК — Факты и комментарии (газ.).

О. О. TARANENKO

**UKRAINIAN AND RUSSIAN IN CONTACT IN THE PRESENT-DAY STAGE:
ATTRACTION AND ESTRANGEMENT. I. INFLUENCES, INTERFERENCE,
BORROWINGS**

The article deals with the present-day state of Ukrainian-Russian language contacts (at the turn of the twenty-first century) which are characterized by some weakening of Russian language influences on the Ukrainian language and vice versa reinforcement of Ukrainian language influences on the Russian language (in Ukraine), by the greater attention of not only Ukrainian-, but also Russian-speaking strata of society to problems of national originality of Ukrainian and Russian accordingly (with «estrangement» from the other language).

Keywords: Ukrainian and Russian in contact, purism, «Ukrainian variant» of Russian, «onomastic assimilation».

